

JÁRDÁNYI-PAULOVICS ISTVÁN

GERMÁN ALAKOK PANNONIAI EMLÉKEKEN

Rövid összefoglalásunknak nem célja a magyarföldi összes germán emlékek ismertetése. Nagyobbtömegű őskori germán-régiségeket, leleteket hiába keresünk Pannóniában. Ez a terület sohasem volt a germánok vagy egy germán törzs őshazája, ezt feltételező leletek, adatok teljességgel hiányzanak. Viszont az összes rómaikori, valamint a népvándorlások mozgalmából származó germán maradványok ismertetése ezen összefoglalás kereteit s egy aquincumi kiadvány célját, egyben azonban a szerző illetékességét is erősen meghaladná.

Római időből is találkozunk Magyarország területén s így Pannóniában is sírokban germán elemekkel: fibulákkal, germánjellegű pajzsdudorral, hogy csak a kálozi lovassírt,¹ vagy a herpályi híres pajzsdudort,² mint legjellegzetesebb példákat említsük. Éppen a herpályi pajzsdudor annyira át van itatva klasszikus díszítőelemekkel, hogy abban inkább a rómaiságba beszívárgott germán elemek befolyását látjuk.

Nemcsak a germánok merítették a klasszikus római kultúra forrásaiból, hanem a római császárság is nem egyszer vett át germán intézményeket, módszereket, szokásokat éppen olyan opportunus elgondolással, ahogy a rómaiság már előbb magáévá tette az itt talált keltaság egyik-másik kultuszát, szertartását, szokását. Mi sem jellemzőbb ebben a tekintetben, mint az, hogy maga a római hadászat is átvett a germánságtól egyes intézményeket, még azon a területen is, ahol pedig mintaszerűt alkotott: a védőművek terén.³

Ezúttal eredetileg a mai Cseh- és Morvaország területén megtelepedett, de később átmenetileg részben a magyar Duna-könyökig lehúzódtott nyugati germán markomannok és quádok emlékei, valamint a keleti germánság lényegesen ritkább régészeti maradványai érdekelnek bennünket. Előbbiek jórésze a magyar Duna fölött lezajlott germán-eseményekkel függ össze, amelyekben nagy szerepet játszott Aquincum római helyőrsége is s amely események, kapcsolatok — mint látni fogjuk — foglalkoz-

tatták az aquincumi művészetet, illetőleg művességet. Ezen összefoglaló értekezés közelebbi feladata a pannóniai (helyesebben magyarföldi) germán-ábrázolásoknak, azaz az itt élt vagy átmenetileg itt feltűnt germán személyek képmásainak ismertetése. Etnikai sajátságokat híven őrző jellegzetes alakokról lesz szó, amelyek a császárkori római művészetet is új típusokkal gazdagították.⁴

Már régen kialakult »barbár«-típusok ezek, a nyugati klasszikus kultúrát, a civilizált római életet, nem egyszer magát az impériumot is veszélyeztető, háborgató félvad népek torzonborz-külsejű alakjai. Legtöbbször leigázott fogoly vagy rabszolga képében jelennek meg. A *barbarus* ugyanazt jelentette a rómainak, mint a *βαρβαρος* a görögnek: alacsonyrendű népet. Egyben a leggyűlöltebb ellenséget: a görögöknél elsősorban a perzsákat, Rómában eleinte a gallusokat, később főként a germánokat. A *barbarus* szó egyébként — s ez a legjellemzőbb — egyértelmű volt az embertelenséggel, vadsággal, kegyetlenséggel (*Ruge*, R. E., Barbaroi-címszó. 2858. 1.).

A pannóniai germán-betörések szörnyű pusztításokkal jártak. A barbár germán hadviselés nyomában kipusztult falvak, kifosztott, kirabolt területek, felégetett városok maradtak, mint azt pl. a többszáz holdnyi területen jelentkező brigetioi vastag égett réteg tanúsítja. A romanizált lakosság szenvedése határtalan lehetett. Érthető, hogy a bölcs Marcus Aurelius élete céljául tűzte ki ezen embertelenül barbár ellenség megsemmisítését, megfékezését, semleges zónával, gyülekezési tilalommal s egyebekkel való gúzsbakötését.

A római művészet is jellemvonásainak megfelelően igyekezett e veszedelmes és gyűlöletes népet ábrázolni. A germánok kegyetlenkedéseinek megfelelően durva, vad típust alkotott róluk. Nem hamis képet, hiszen következetesen híven szerepelnek mindannyiszor az etnikai vonások arctípusban, haj- és szakállviseletben, ruházatban és fegyverzetben, mint látni fogjuk. Ez a tendencia a gyűlölt, rettegett és leigázott barbár-nép ábrázolásainál leginkább a genre-szerű kisbronzokban jelentkezik Pannóniában. Az alacsonyrendű barbár itt nem egyszer nevetség tárgya. A trófeum alatt sinylődő rab épp oly kedvelt téma a rémségektől való megszabadulás után, mint a bosszúvágyból fakadt kifigurázás, a nevetségessé-tevés.

I. A KELETI GERMÁNOK.

Időbelileg nálunk először a keleti germánság emlékei jelentkeznek.⁵ Történeti adatok szerint a germánság első érintkezése a klasszikus világgal éppen az Aldunánál, a Duna torkolatvidékén történt, mégpedig a Kr. e. III. században ott megtelepedett bastarnák közvetítésével. Ez a keleti germán törzs a Visztula forrásvidékéről jutott a Kárpátok koszorújának megkerülésével erre a területre s később mind Dácia, mind Pannónia történetében jelentős szerepet játszott.⁶ A hazájukból kivándorolt bastarnák történetét eléggé jól ismerjük.⁷ Ez esetben azonban csak pannóniai kapcsolataik érdekelnek bennünket. Az Alduna melletti zavarok Moesia provincia alapításával, majd a bastarnáknak Traianus részéről történt megfékezésével véget értek. Könnyen feltételezhető, hogy már ebben az időben élénk kapcsolat, kereskedelem fejlődött ki Pannónia, különösen annak D-K-i része és ezen germán törzs között. Az is feltehető, hogy a bastarnák a római hadseregben eleinte valószínűleg mint zsoldosok, később azonban mint romanizált katonák szolgáltak.⁸ Ilyen bastarna-eredetű római zsoldost látnak a Kr. u. 98-ból kelt várdombi katonai diploma egyik aláírójában, *L. Valer(ius) Basterna*-ban is.⁹ Ez az emlék azonban nem bizonyít amellet, hogy ez az egyén Pannóniában szolgált volna a római hadseregben, csak azon hét tanú egyike, akik Rómában az okmányt nevével hitelesítették.

Egy aquincumi sírkövön »keleti germán törzshöz-tartozandóságra valló névvel«,¹⁰ *Aur. Bavila*-val találkozunk, aki valószínűleg mint fogoly került ide, mert a felirat szerint mint *libertus* állított sírkövet örökbe-fogadó apjának, a legio egyik veteranusának.¹¹

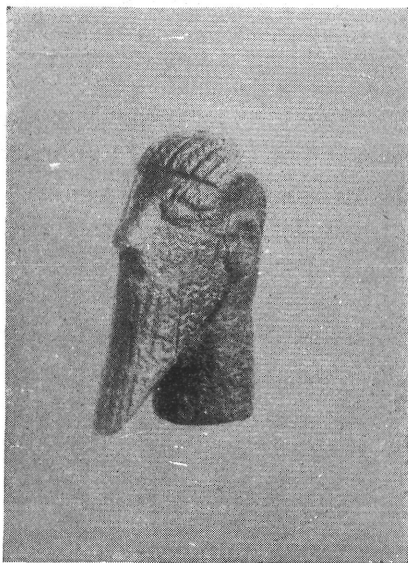
Nyugatabbra, Brigetio vidékéről is feltételezhetők egy felirattól keleti germán kapcsolatok. A Szöny-nyel szemben fekvő Izsa (*Celamantia castellum*) területéről származó, Silvanusnak szentelt, oltáron¹² a donátor *Aur(elius) Felica* Fiebiger és Schmidt szerint¹³ nem női név lenne, mint addig hitték, hanem (egy analóg esetre hivatkozva) keleti germán férfinévet, egy »római hadiszolgálatban álló keleti germánt« vélnek benne felismerni.

Legkésőbbi idevágó feliratos emlékeknek tekintendők azon téglák, amelyek az Aquincumtól északra fekvő Duna-könyök római erődeiből, de

Aquincumtól délre is oly nagy számban ismeretesek és az Ammianusból jól ismert keleti germán hadvezérnek, *Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux*-nak nevét viselik.¹⁴ Érdekes, hogy a birodalom ezen határszakaszán a nyugati germánság, a mindig fenyegetőbbben fellépő quádok ellen éppen egy keleti germánnevű személyiség veszi fel utoljára a küzdelmet.

*

Ami a keleti germánok ábrázolásait illeti, a lapidáris emlékekhez hasonlóan, szintén kevés maradvánnyal rendelkezünk. Mindössze egy kis bronzfejcskét ismerünk Pannóniából,¹⁵ amelyben egy történelmi jelen-

1. kép. — Kisbronz
a Magyar Nemzeti Múzeumból.

tőségű emlékmű domborműveinek alapján a bastarna germán-típusra ismerhetünk. A M. Nemz. Múzeum régebbi szerzeményei közül való, valószínűleg Délpannóniából származó, 3,6 cm magas bronzfejecske (1. kép.) közelebbi lelőhelye ismeretlen. Merev nyakon ül a hosszúkásarcú fej. Hosszú, hegyes, igen rendezett a szakáll; nyitott szája fölött széles, tömpe orra van. Ovális szemei fölött a szemöldököt kis vonalakkal jelezték. Haja, hátulról előre fésülve, elől a homlokon egyenesen levágott. Fejtetőtől végig lefelé a fejecske — nyilván valamire való felerősítés miatt — átlukasztott.

Ha a hosszúkás arcot, kidülledt szemeket, széles orrot, mindenek felett pedig a haj- és szakállkezelést megfigyeljük,

akaratlanul is arra a megállapításra jutunk, hogy fejcskénk legközelebbi rokonságát az adamklissii emlékmű¹⁶ metopeinek bastarna-ábrázolásaiban találjuk meg: ugyanaz az arckifejezés és megdöbbentő egyezés látható a haj- és szakállkezelésben pl. a 17. metope két bárján. Kis fejünknek ugyanaz a sapkaszerű, koponyát takaró hajviselete van, mint ott az álló bastarnának. A nyugati germán-bronzokkal kapcsolatban később részletesebben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a jellegzetes hajcsomót, a germán *nodust* csak az előkelőbbek viselték volna.

Nem feltűnő tehát az, hogy ez a jellegzetes csomó a mi kis bronzunkon hiányzik, hiszen Adamklissiben is csak néhány bastarnán látható.

Bronzfejecskénk keletkezésének idejét illetőleg régebbi, archaizáló típust látunk benne, amely nem lehet későbbi a Kr. u. I. századnál. Technikai kivitele, a külső körülmények : cizellírozása és patinája erősen elütnek a II. és III. század kisbronzainak (ahová később tárgyalandó nyugati germán-ábrázolásaink sorozandók) felületi kezelésétől és állapótól. Ott a pannóniai kispasztikát Keletről már erős hellenisztikus legyintés érinti. Itt oly szobrocskával van dolgunk, amelyen ugyanaz az ízlés uralkodik, amely az adamklissii metopekat alkotta. A kis fej valószínűleg ugyanazon az úton jutott egy D-K-i műhelyből ide, mint a fent említett moesiai zsoldosok. Azon germán törzs képmása, amely először az Alduna mellett, később a markomann-háborúk idején, majd Probus alatt Pannónia sorsában is szerepet játszott s amelynek képtípusát az adamklissii emlék metopei örökítették meg.

II. A NYUGATI GERMÁNOK

A Majna melletti suebus germánokból való markomannok és quadok a Krisztus születése körüli években a Szudéták vidékére vándoroltak, ahonnan azután több évszázadon keresztül állandó érintkezésbe kerültek a pannóniai rómaisággal. Csehország területét a markomannok, Morvaországot pedig a quadok foglalták el.¹⁷ A harcias törzsek szomszédsága kezdettől fogva sok gondot okozott a rómaiaknak s nem egyszer komoly veszélyt jelentett a birodalom számára. Az állandó harcok, alkudozások, sőt szövetségek folyamánaképpen átmenetileg néha germánok telepedtek meg a Duna déli partja mellett is mind *Maroboduus*-szal, mindpedig később *Vannius* quad királlyal, aki szintén a rómaiaknál talált menedéket. Keleten viszont a szarmata jazygokkal voltak kapcsolatban, akikkel időnként, sokszor az impérium ellen is, szövetséget alkottak. Történetükből, az itt tárgyalandó emlékeket illetően, bennünket jelenleg főként az I. század vége és a II. század érdekel.

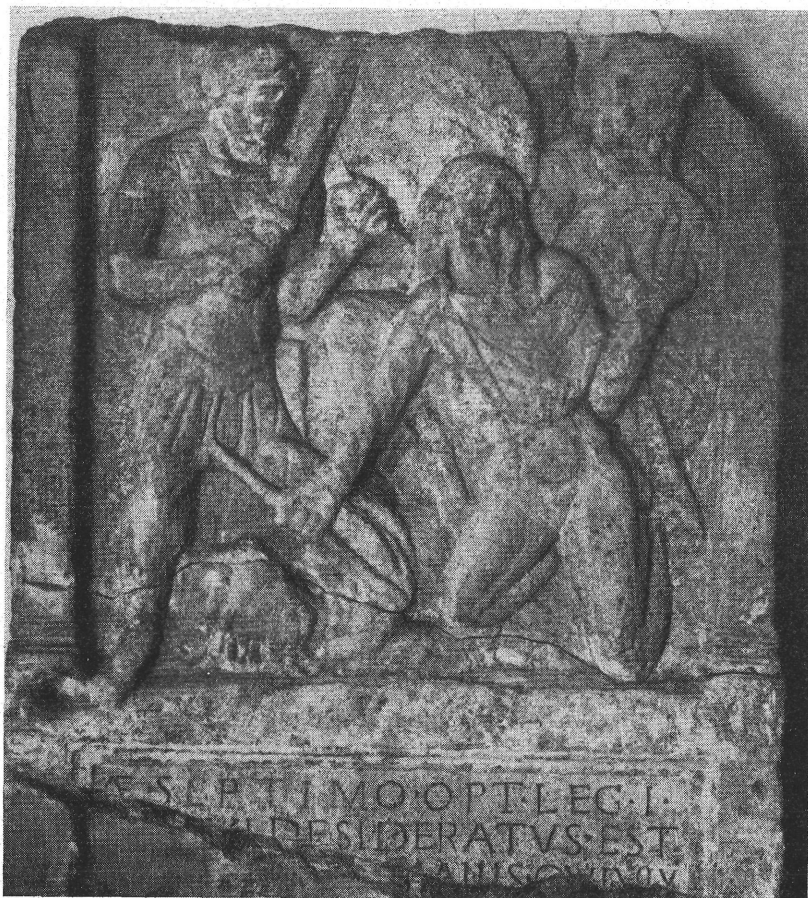
Az I. század végén a germán-szarmata szövetség *Domitianus*-nak súlyos gondot és vereséget okozott ; a quadok akkor terjesztik ki hatalmukat egészen a Garamig, hűbéreseiké téve a kelta cotinusokat. Ezzel még

jobb bázist nyernek a Duna északi partján Pannónia állandó zaklatásához. *Traianus*-nak Dácia meghódításával kapcsolatos tettei nyomán áll be viszonylagos nyugalom ezen a területen is. Ez időből, a II. század elején, találkozunk az első nyugati-germán vonatkozású emlékekkel Pannóniában. A hadrianusi aránylagos eseménytelenség után *Antoninus Pius*-nak egy Carnuntumban lelt bronz érme REX · QVADIS DATVS-körirattal (L. a záróképet!) a quádoknak az impériummal kapcsolatos hűbéri viszonyáról tanuskodik. Másként alakult azután a helyzet *Marcus Aurelius* alatt. Mindjárt uralkodásának legelején, 160-ban heves harcok törnek ki. A támadásba lendülő barbárok délre tendálásának okát igen plasztikusan jellemzi Alföldi András: ¹⁸ »A *barbaricum* területére beszögellő pannóniai Duna-könyök és a moesiai front előtt elterülő hatalmas, természetes hídfő, Dácia között ott tátongott a Duna-Tisza közén még egy terjedelmes tölcser, amely a tót felföldön óriási rezervoárrá tágult. S világos, hogy ennek a tölcsernek tartalma csak addig nem szakadt rá a délre eső területekre, míg a felülről jövő nyomás nem volt túlságosan erős... Az északi germánság megmozdulása ugyanis Marcus Aurelius korában oly erővel sujtotta a Kárpátok alján élő barbár törzseket, hogy csak másfél évtizedes nehéz harcok árán lehetett újra megfékezni őket.«

A nyomás mindjárt kezdetben oly vehemens volt, hogy már 166-ban sikerült a quádoknak és markomannoknak Pannóniába átmenetileg benyomulni, 169-ben pedig végiggázolva a virágzó provincián, Itáliáig nyomulnak előre: Aquileia megszállása és Opitergium elpusztítása jelzik előrenyomulásuk határát. Ez a veszély természetesen a legnagyobb erélyt váltotta ki Marcusból: nem elégedett meg kiűzésükkel, hanem a Dunán keresztül germán területre nyomult előre. Békekérések és ismételt felkelések váltják fel egymást ezen az új. n. quád-markomann-háborúk folyamán. A Dunától északra semleges terület, egy demarkációnális zóna létesül római impérium alatt. A germánok Marcus másfelőli elfoglaltságát azonban újból és újból kihasználják, míg végre a császár az egész barbár terület meghódítását, *Marcomannia*, illetőleg a Kárpátok koszorújáig terjedő *Sarmatia* provinciák alapítását, bekebelezését határozza el. E nagyszabású és esetleg évszázadokra kiható terv befejezésében a halál akadályozta meg őt, aki ezzel először vetette fel »a régi, a Kárpátokig érő Magyarország területének egységbe való fogását a Nyugat védelmében.«¹⁹

1. Köemlékek, feliratok.

A quád-markomann-háborúk egyik legszebb emléke egy brigetioi dombormű (2. kép), nemcsak történelmi mozzanatot megörökítő felirata és ábrázolása, hanem az ábrázolt jelenet művészi kiválósága miatt is. Ószőnyben találták 1872-ben. Először a budapesti egyetemi könyvtárba került, majd 1873 óta a M. Nemz. Múzeum őrzi.²⁰ Mint felirata mutatja, tulajdonképpen *kenotaphium*: hazájától, lakóhelyétől messze eső területen hadban eltűnt harcos szimbolikus síremléke. Formáját tekintve is sírkő.

2. kép. — Ószőnyi sírkő. Magyar Nemzeti Múzeum. CIL III 10969.

Ma már hiányzó — valószínűleg timpanonos kiképzésű — oromdíz alatt, kétoldalt egy-egy pillérrel határolt keretben az elhúnyt, eltűnt hőst ábrázoló domborművű jelenet maradt meg a maga teljességében; alatta egyszerű tagolású síma keretben volt a (jelenleg csonka) felirat. A feliratos mező a harmadik sortól lefelé már teljesen hiányzik. A dunaalmási mészkőből faragott emlék legnagyobb magassága csonka állapotban 117, szélessége 103, vastagsága 18·5—23 cm. Hátának durva megmunkálása arra vall, hogy építménybe, aediculába volt esetleg befalazva. Az emlék egyébként kettétört, miként a fekvő alak fejénél látjuk. A kölapot még római időben másodszor is felhasználták, mégpedig padlónak vagy ajtó-küszöbnek, a baloldali pillér alapzatán ugyanis ajtósarok-lyuk látható. Ugyanekkor a dombormű mélyedéseit igen kemény (mintegy cementes) anyaggal töltötték ki, amelynek utolsó maradványait csak jelen tanulmányozásunk alkalmával tüntettük el.

A lécszerű pillérek között erősen bemélyülő képmező sisakos, páncélruhás főalakja jobbjában karddal, baljában a dudor alatt megmarkolt óriási (kerek?) pajzzsal, bal lábbal kilépve támadóan jobbra tart. Bárókkal folyó küzdelmének kellős közepét látjuk. Egyik ellensége, megölve, már lábai alatt fekszik. Dúsfürtű hajjal s külön csomókban lehulló szakállal jellegzetes germán feje felfelé néz; alatta bal kezének ujjai láthatók, míg bal könyöke a római harcos bal felső lábszára előtt látható. Felső teste, amelyet csak egy szabadon lebegő köpeny fedett, a középső (fő-)germán alak jobbkeze mögött kivehető. A fej és törzs iránya közötti erős törés mintha arra vallana, hogy a kettő kontaktusa egymással már megszűnt volna.

A mi szempontunkból a dombormű legjellemzőbb alakja a térdeire rogyott, képsíkba kifordult, középső germán alak. Ez lesz hősünk legközelebbi áldozata. Beteljesülő végzetének tudatában már nem is védekezik, hanem mintha csak az ég felé emelné esdő tekintetét. Idős férfi, fajának minden jellegzetességével. Jobb kezében lándzsatöredék látható. Karjait csavartan simuló ruha fedi, amely a csuklóknál gyűrűsen megvastagodik. Felső testét egyébként a jobb vállon félgömbös kapoccsal összetartott redős köpeny fedi, amelynek hátul mélyebben lelógó lebernyegei combjai mellett kétoldalt láthatók. Lábaik (derékon övvel átkötött) szűk nadrág van, elől a hastájon egy kerek (később megtárgyalandó)

dísszel. Kopottságában is igen kifejező arcát szakáll keretezi, amely három nagyobb csomóban lóg le. Kopaszodónak látszó fején a jobb fül mögött a jellegzetes, jelen esetben különösen dús hajcsomó, a germán *nodus* látható. Homlokán pántszerű dísz nyoma; egy brigetioi bronzszobrocskával kapcsolatban erről a díszről később bővebben szólunk. Az eddig vázolt alakok mögött egy második rétegben, a jobb felső sarokban, jobbra tartó (menekülő) germán alakja látható; jobb kezében (kézfeje a térdelő alak fejénél) ferdén lefelé tartott lándzsájának vége a római harcos pajzsán, szigonyszerű hegye pedig saját ovális pajzsán látható. Ugyanolyan vállgombos köpeny fedí testét, mint az előző alakét. Egy még hátrább levő rétegben látható negyedik germánnal egyetemben szintén csomós szakállt és mindkettőn sisakszerű föveget viselnek. Kissé értelmetlen a kompozícióban a kép középtáján a római katona és a térdelő germán között kitetsző kidomborodás (a fekvő germán térdrésze?). Ettől balra, a főhős mögött egy másik párnaszerű kidomborodás látható, amelyből vízszintes irányú, vékony rúd nyúlik ki. Utóbbi elejtett germán hadijelvény: *signum*, *vexillum* lehet. Ilyenekkel, a többréteges megoldással a kiváló kompozíció művésze tömegjelenetet akart érzékeltetni.

A dombormű egy eseményt — noha csak elképzelt és csak egyéni sorsot megörökítő élményt —, tulajdonképpen történeti eseményt ábrázol, miként azt feliratának egyedül lehetséges kiegészítése (*bello cum germanis*) is bizonyítja. A császárkornak a dunavidéki eseményekkel is kapcsolatos két nagyszabású emléke, *Traianus* és *Marcus* oszlopa őrizte meg számunkra legtanulságosabban a római történelmi reliefet. Mindkettő a Kr. u. II. század terméke: egyik a század elejéről, másik a végétől. Brigetioi domborművünk értelmezését és keletkezésének idejét illetőleg, továbbá mind tárgyi, mind stílusbeli kapcsolatok tekintetében fenti emlékművek jeleneteiből kell kiindulnunk. Max Wegner²¹ stíluskritikai összevetéseinek és értékes megállapításainak eredményei ebben a tekintetben brigetioi domborművünk szempontjából is fontosak. A történelmi dombormű kialakulásánál Wegner három korszakot különböztet meg: korai virágzás (*Flavius*-ok), klasszicisztikus megérés (*Traianus*, *Hadrianus*) és barok késői virágzás (*Marcus Aurelius*) idejét.²² Szőnyi domborművünk szempontjából természetesen csak két utóbbi korszak jöhet tekintetbe, amelyekbe esnek a két oszlop domborművei is.

Mindenek előtt le kell szögeznünk, hogy a brigetioi kövön a cselekvény iránya a néző szempontjából: jobbratartás és ez megegyezik mindkét oszlop jeleneteinek irányával. Az egyirányba való tartás okozza azután azt, hogy az oldalnézet többé-kevésbé erősebben érvényesül, így domborművünkön is minden alaknál, részben még a középső germán »vezető«-embernél is. E jelenségben a görög dombormű hagyományos maradványára kell ismernünk.²³ Mindkét oszlopon egyező eme jelenségek mellett röviden rá kell mutatnunk az eltérő különbségekre, hogy a szőnyi domborműnek valamelyik korszakba való besorolását már stílussajátóságok alapján is megejthessük.

Wegner szerint²⁴ a Traianus-oszlop harci ábrázolásai tömegharcok, míg a Marcus-oszlop jelenetei inkább párviadalokra oszlanak. Domborművünkön, amelyen egyébként is erősen érezhető régebbi tradíciók lehelle, a tulajdonképpeni tömegharc — már az egyéni tartalom miatt is — pillanatnyi párharcok egymásutánjára redukálódik. Képünk csupa mozgalom, a tömegharc (művészi megoldott) össze-visszaságával, amely azonban közelebb áll a Marcus-oszlop lendületéhez, mint a Traianus-émlék nyugalmasabb jeleneteihez. A mozgalmasságnak, heveségnek megfelelően a barbárok lemészárlása²⁵ is egyik kedvenc témája a Marcus-oszlop mesterének, vagy korának. Egy másik rokonvonás a tökéletesebb ruházat kérdése. A Marcusszal küzdő germánok, mint az Furtwänglernek is feltűnt²⁶, legtöbbször már teljesebb ruházatúak. Kövünkön is a germánok rendes hadi ruházattal és felszereléssel (sisakkal) jelennek meg annyira, hogy az emlék ismertetői pl. a leghátulsó — kétségen felül germán — alakban éppen ezért következetesen római légionáriust véltek felismerni. Mindezen sajátosságokon felül azonban a legdöntőbb stílusbeli kritérium domborművünknek a harmadik, a barokkorszakba való tartozását és a Marcus Aurelius-féle háborúkkal való kapcsolatát illetően: a térkitöltés nagyszerűsége.

Az kétségtelen, hogy a klasszicizmus lehelle még érezhető emlékünknél a csoportnak távlati — szinte több réteges — pompás ábrázolásán. A kidomborodások lépcsőzetessége közel áll a Traianus-jelenetekhez, nincs magasdomborműves kidolgozás, erősen kiálló, külön alakokkal, mint Marcus oszlopán. Erősen érezhető tehát még a Traianus- vagy inkább Hadrianus-kori történeti relief hatása. Ilyen utánélésekkel provin-

ciális műhelyekben mindig számolhatunk. A Marcus-oszlop eseményeivel egyidejű jelenetet örökít meg a kenotaphium, azzal talán egy időben, de nem egészen annak a hatása alatt. El kell ismernünk azt is, hogy a Marcus-oszlop művészileg lényegesen alacsonyabbrendű a Traianusénál,²⁷ a téralkotás elveiben azonban a Marcus-oszlop mestere túlszárnyalja a másikat.²⁸ Egyéb kiválóságokon felül a pillérekkel határolt mező jelenetnek megrajzolása, a főcselekvény beállítása a dicsőített hős teljesen látható alakjának és a germán főembernek előtérbe helyezésével, a már megölt barbár fejének szinte dekoratív elrendezése, legfőképpen pedig a háttérben mozgó germánok fejének egyenesen klasszikus beillesztése a brigetioi domborművet összes ilyenmű ismert emlékeink fölé emelik. Ez a tökéletes térbeosztás és a mélység hatás legjellemzőbb sajátosságai a Marcus-oszlop jeleneteinek. Egyben azonban utolsó fellobbanás is, miként Wegner megállapítja.²⁹

Mindezen stílusbeli vizsgálódásokat a relief korának s az ábrázolt jelenet történelmi háttérének meghatározása érdekében azért bocsátottuk előre, nehogy a döntőnek mutakozó epigráfiai és történelmi kritériumok a stíluskritikai megállapításoknál bennünket befolyásolhassanak.

Epigráfiailag ugyanis mindjárt az *Ael(ius)* Hadrianus utáni időre vall, a *bellum cum Germanis* nem lehet tehát a domitianusi háború, hanem csak a Marcus-féle hadjárat. Viszont későbbi sem lehet, mert a *legio I. adiutrix* még nem visel melléknevet. A második sorban az *ad(iutricis)* után *[q]ui* állott, annál is inkább, mert az első sor dativusban áll. Történelmileg is legfontosabb azután a felirat harmadik sora. A követ ezen a helyen annak idején talapzatra-illesztéskor a múzeumban habarccsal egy kissé eltakarták, még régebben pedig be is volt meszelve. Így e sor epigráfiai kiegészítését illetően az irodalomban csak találgatásokkal találkozunk. Még legközelebb állott a valósághoz a feltevés, hogy e sor meglevő első szavában *[Q]uadis* lenne olvasandó. A habarccstól és mésztől való megtisztítás után azonban kiviláglott, hogy e csonka szó MANIS-nak olvasandó, amely pedig minden kétséget kizáróan csakis *[Ger]manis*-nak egészíthető ki. Az M jobb felső sarka, szöge ugyanis határozottan megvan. Már most az egész sor kiegészítését illetően figyelembe kell vennünk azt, hogy a betűk beosztása soronként lefelé egyre sűrűbb s ha a hiányt a harmadik sorban ennek megfelelően akarjuk kiegészíteni, akkor a felirat

ezen sora következőképpen alakul: [*bello cum Ger*]manis, qui vix(it). Az *in a bello* előtt minden esetre hiányzott, miként a többi, közelebbi lelőhelyű ilyenmű feliratokon is legtöbb esetben hiányzik.³⁰ A következő (már teljesen hiányzó) sor *ann(os)*-szal kezdődött s *Ael(ius) Septimus* éveinek számát, valamint a követ az eltűnt *optio* emlékének állító nevét, továbbá az állítás tényét tartalmazhatta. A meglevő feliratrészt olvasása tehát a következő lehetett:

Ael(io) Septimo opt(ioni) leg(ionis) I
 [*ad(iutricis), q*]ui desideratus est
 [*bello cum Ger*]manis, qui vix(it)
 [*ann(os)*.....

A második sorban csak *ad* állhatott, *adi* részére már nincs elegendő hely. Az *optio* az ábrázolás szerint fiatal, életerős férfi, kenotaphiumát aligha özvegyiségre jutott hitves, hanem inkább testvér vagy szülő állíthathatta.

Ábrázolás és felirat teljes összhangban vannak egymással s egy egyéni emlékmű állításán felül történelmi eseménynek is emlékei. Feljebb módunkban volt a domborművet stílussajátságok alapján *Marcus Aurelius* korával kapcsolatba hozni, amit most a felirat egyes elemei is megerősítenek. A felirat jellege, szerkezete ugyanis szintén arra vall, hogy a kenotaphium a Marcus alatti quád-markomann háborúk beszédes emléke. E germán törzsek egyik legjobb leereszkedési vonala a birodalom felé éppen a Vág völgye volt. Az emlék lelőhelye, az eltűnt harcok csapat-testének székhelye éppen a Vág torkolatával szemben épült Brigetio tábora volt, amely (Aquincum és Carnuntum között) mint főhadiszállás mindenkor nagy szerepet játszott a germán háborúk idejében.

A dombormű leírásánál eddig nem foglalkozhattunk bizonyos részletekkel, jelenségekkel. E tekintetben a germán alakok érdekelnek ezúttal bennünket. A főalak szalagszerű fejdíszéről az itt ismertetett bronzszobrocskák ú. n. homloklyukával kapcsolatban szólunk. Ugyanott módunkban lesz megállapítani, hogy különösebb fejdísz csak ott van, ahol sisak vagy egyéb fejfedő nem szerepel. A fedetlen fő különben előkelőbbek kiváltsága. A háttérben látható két germán egyébként sisakot, illetőleg (a jobboldali) csúcsos (?) főveget visel.

Ruházatukat illetőleg jellegzetes a — rendszeren meztelen felsőtestet takaró — jobb vállon kerek dudoros fibulával összekapcsolt köpeny. Korbéliség szempontjából ez a fibula teljesen egybevágh azzal, amit eddig mondtunk. Hogy csak egy esetet említsünk, a ró mavárosi kapitóliumi Marcus Aurelius-domborművön császáron és germánokon egyaránt ezen fibulát láthatjuk.³¹ A térdelő germán szorosán a lábszárakhoz simuló nadrágot visel, amelyet öv szorít a (meztelen?) felsőtesthez. Ugyanolyan sima nadrág ez, amilyent az ismert párisi térdelő germán bronzszobrocskáján látunk.³² A nadrágon elől, hastájon a köldök fölött sajtáságos díszet látunk: aránylag nagy kerek korongot, középen lyukkal vagy hegygel. A valóságban nyilván fémből lehetett. E jelenséggel találkozunk a Bécs területén előkerült s a Museum Vindobonense-ben őrzött kis bronzon, amely egy *nodus*-os hajzatú, meztelen felsőtestű germánt ábrázol.³³ A csavartszárú nadrágon ugyanazon helyen, mint a brigetioi domborművön, Kenner szerint egy szögfej (Nagelkopf) látható, »amelyet az alak felerősítése céljából ugyan csak később vertek be durva módon, azonban nem megy azon egészen keresztül; a hátla pon a szög végéből semmi sem látszik.« A szobrocska hátáról készült fénykép szerint a »szögfej« igenis keresztül megy, hátul ellapított, tehát a »szög« nem felerősítésre szolgált, hanem annak más értelme kellett, hogy legyen. A Duna mellett, tudtommal ime két emléken, is jelentkezik e korong. Ha nem tévedek, ősgermán viselet-maradvánnyal van dolgunk. Sophus Müller³⁴ egy bronzkori női sír tárgyalása kapcsán mondja: »Auf dem Bauche war ein nicht minder eigentümliches Schmuckstück angebracht, eine grosse runde Bronzeplatte mit einer vorstehenden Spitze in der Mitte, um die Spiralmuster im Kreise laufen. Auf der Rückseite befindet sich eine Öse, mittelst welcher die Platte an der Kleidung oder dem Gürtel befestigt war, wie wir aus dem Borum Eshöi-Fund wissen, wo die Bronzeplatte am Unterrocke dicht an der Kante deutliche Spuren hinterlassen hat; ebenso sichtlich ist, dass der Gürtel unter ihr durchgegangen ist. In mehreren anderen Gräbern hat man diese Gürtelplatte in ganz derselben Lage gefunden.« Egy másik helyen:³⁵ »... auch in Männerngräbern ist man auf sie gestossen. Man ist zu der Annahme genötigt, dass sie an der Kleidung zum Aufputz angebracht wurden oder vielleicht als Knöpfe dienten. Die grossen Gürtelplatten wurden früher ohne Grund für Schildbuckel

erklárt. « A bronzkori férfiruházatról szólva Sophus Müller ezeket mondja³⁶: »Ferner diente ein grosser und schwerer Knopf aus Bronze (Abb. 120) oder Holz, der in einem Gürtel um den Leib angebracht war, zum Zusammenhalten der Unterkleidung. Wenn wir noch hinzufügen, dass in den Männergräbern bisweilen auch einige von den weiter unten besprochenen runden Bronzebuckeln vorkommen. . . . « Ez a divat tehát ily messzire megy vissza.³⁷ Az ősgermán ruhaviselet jellegzetes maradványa ez a korong, amely a sokévszázados római érintkezés idején is megmaradt, mint ezen császárkori ábrázolásokon látjuk. Rómaikori ily leletről eddig nincsen tudomásom, bizonyos homályos rendeltetésű bronzkorongok azonban ebből a szempontból megvizsgálandók lesznek.

*

A második lapidáris emléket minden bizonnyal éppen *Marcus Aurelius* felvidéki vállalkozásával kapcsolatban, aquincumi helytartó állította. Díszes mészkőoltár (3. kép.), amely mind feliratával, mind domborműveivel a germánok feletti győzelmet illusztrálja s amelyen legyőzött germán ábrázolásával is találkozunk.³⁸ Magassága 86, szélessége 58 és mélysége 38 cm. Három oldalán tagolt díszű alap és még díszesebb felső párkány (sarok-akrotérionok alatt ékrovás-díszes perem, astragalos- és hornyolt dísz) fut körül. Tagolt keretű előlapján igen jó betűkkel vésett felirat látható :

VIRTVTI
ET
HONORI
L · VLPIVS
MARCELLI'S
LEG · AVG
PR · PR
PANNON · I NF

Az emlék 1818 óta ismeretes, a pécsi székesegyház körül tűnt fel, pontos lelőhelyét nem ismerjük. 1873 óta Budapesten a M. Nemz. Múzeumban van. A felirat és ábrázolásai egyenesen kizárják azt, hogy eredetileg is Sopianae-ban állott volna. Domaszewski³⁹ aquincumi eredet-

tünek tartja. *L. Ulpius Marcellus*, az oltár állítója ugyanis Pannonia inferior *legatus*-a, akinek székhelye Aquincumban volt. Domaszewski szerint »Die Beziehung dieses Steines auf das Fahnenheiligtum ist durch die Reliefs an den Seitenflächen: *l. Victoria*, *r. Mars* gesichert. Der Stein stand als Votivaltar des Statthalters im inneren Hofe des Lagers von Aquincum.«⁴⁰ Oltárunk állítója valószínűleg fia »az Antoninus Pius és Marcus Aurelius alatt élt híres jogtudós, *Ulpius Marcellus*-nak« és éppen Marcus Aurelius alatt lehetett Aquincum *legatus*-a.⁴¹

Az oltár egyik oldalán bemélyülő fülkében gömbön álló, szembenéző *Victoria* látható, sablonos ábrázolásairól jól ismert lebegő ruhában, szárnyakkal; behajlított jobbjaiban a mell táján szalagos kerek koszorút tart, lejjebb eresztett baljában pedig pálmaágat. Tornyos frizurás feje nagyobb részt le van törve. A másik oldallapon, ha nem is *Mars* — mint

Domaszewski mondja —, de teljes páncélruhába öltözött alak, római harcos áll előbbihez hasonló fülkében. Rövid tunikára húzott páncélöltözete lándzsára támaszkodó jobb karját nagyobb részben szabadon hagyja, míg leeresztett balját karpáncél fedi. Balkezét különben pajzsán pihenteti. Szintén szemben áll; elől levett fejét sisak fedi. Jobb válláról leeresztett, mellén keresztbemenő szíjon kardja lóg. Hátáról (elől a

3. kép. — *L. Ulpius Marcellus legatus oltárköve.*
Magyar Nemzeti Múzeum. CIL III 10285.

nyaknál is átvett) köpeny lóg le. Kissé szétterpesztett lábain lábpáncél és összefűzött sarú látható. Mindennél jobban érdekel bennünket lábai előtt — mondhatjuk: alatt — fekvő alak a kép jobb sarkában. Lerogyott, bal könyökére támaszkodó barbár ez, aki a harcos felé néz. Profilban látható fején az erős törés dacára is jól látható dús haja és tipikus germán szakáll. Ha igazat adunk Furtwänglernek,⁴² hogy »wo wir Barbaren mit nacktem Oberkörper und engen Hosen, mit vollem Bart und unbedecktem Kopfe finden, haben wir zunächst immer an Germanen zu denken«, akkor a meztelen felsőttestű és csak szűk nadrágba öltözött alakban legyőzött germánt kell látnunk. Annál is inkább, mert jobb halántékán erősen kidudorodik faji hajviseletének legsajátosabb formája, a *nodus*. Ez a már mondottak alapján sem lehet kétséges. A dombormű tehát a germánok felett aratott győzelmet szimbolizálja egy római harcos és leigázott germán képében. Az esemény időpontját pedig a legatus személyéből rekonstruálhatjuk. Az Antoninusok idejéből ugyanis, mint említettük, két *Ulpus Marcellus* ismeretes: a kiváló jogász és egy hadvezér. »Ha az utóbbit valóban el lehet választani a jogtudóstól, talán annak fia volt, úgy közeli a feltevés, hogy ebben az ifjabbik Ulpus Marcellusban, kinek praenomenje egyébként természetesen nem bizonyos, lássuk az alsópannoniai legatust is. Ebben az esetben neki Pannóniában már a hetvenes években kellett parancsnokolni...«⁴³

Az emlék hátsó, »lecsapott«, talapzat- és párkánynélküli egészen síma oldalát kétfülű edényből kinövő páros szőlőinda ékíti. Az egymásba fonódó indák nagy nyolcast formálnak s a felső nagyobb körben szőlőt csipegető emlős állat (kecske?) alakja látható.

A *Virtus*-nak és *Honor*-nak hálálkodó felirattal, *Victoria* alakjával, a germánok feletti győzelem szimbolikus képével ékes oltárral Aquincum legatusa a 173 és 177 körüli quád-háborúkkal kapcsolatos sikeres haditettek emlékét örökítette meg. Mint történelmi emlék is méltán állítható a brigetioi kenotaphium mellé.

*

Egy Balaton-menti sírkő (4. kép.)⁴⁴ harci jelenetének értelmezését a később tárgyalandó aquincumi lepényminták igazolják. A csonka és lány homokkő anyaga miatt erősen kopott emlék a zalamegyei Felső-

Dörgicséről került a M. Nemzeti Múzeumba (51—1882. 3. lelt. sz.). Fenn az elhúnytak mellképei láthatók: viseletükből, ékszereikből következtetve — Hampel szerint — eraviscus eredetű nőt és két férfit ábrázolnak. Az alattuk levő mezőben a barbárt ölő hős lovon jelenik meg. A kő összes alakjait jellemző rettenetes primitívséggel megrajzolt és faragott cselekvényt a szokásos áldozati jelenetbe komponálták bele: balra tunikás, álló férfialak, jobbra pedig a tripus mögött kezeiben ételt tartó nő látható.

A balról jobbra menő ló nyaka (feje legnagyobb részben letört) mintha sodronyos nyakpáncéllal lenne borítva. Az is lehet, hogy a befont sörényt akarta ezzel a lokális mester ábrázolni. Mind ez, mind a ló merev tartása bizonyos középkori jelleget ébreszt bennünk. Hasa alatt elől jól látható a heveder, míg hátul a farmatring, amelyről szíjakon kis korongok csüngenek. A lovas ruházatát jobbra csak szíjak, övek jelzik. Feltűnő a kagylóhéjat formáló, fellebbenő köpenye. Jobb válláról, mellén keresztbemenő szíjon, törszerű fegyver lóg. Baljában ovális nagy pajzsot, jobb kezében pedig dőfésre kész lándzsát tart. Feje, bizonyos nézetekből, rendkívül érdekes. A magas homlokon feltornyosuló dús hajcsomó s az arc egész

4. kép.

Sírkő Felső-Dörgicséről. Magyar Nemzeti Múzeum.

jellege kimondottan *Lucius Verus*-ra vagy *Marcus Aurelius*-ra vallanak. A lovas előtt bal térdére lerogyott »barbárnak« képsíkba kifordult testén ruhát nehéz felfedezni; felső teste minden esetre meztelen volt, musculaturát nem mutató lábait azonban mintha nadrág fedte volna. Ennek övkötése a derékon magasan mintha látható lenne. Mindezt teljes biztossággal azonban nem lehet megállapítani. Baljával ovális pajzsára támaszkodik, míg jobbját védekezőleg a lovas felé kinyújtja. Aránytalanul nagy feje esdeklően fordul a lovas felé. Széles arcát dús szakáll övezi. Homlokán a leghatározottabban felismerhető a szőnyi domborművön is konstatált homlokpánt s ami még ennél is fontosabb: teljes biztossággal kivehető a jobb halántékon lelógó jellegzetes hajfonat, a *nodus*. Kétségtelen tehát, hogy itt is germán ellenséggel, germán ábrázolással van dolgunk. Az elhunytak egyike-másika, akik ezen sírkő alatt nyugodtak, Verus vagy Marcus seregében, minden esetre a quád-markomann háborúk idejében szolgáltak, sőt el is eshettek. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a barbárt ölő hős képtípusa (amelynek legszebb lovas példányaival Nyugaton is találkozunk, hogy itt csak a wormszi múzeum szép sírköveire utaljunk) annyira elterjedt Pannóniában, mint azt — éppen a lovas császárral — aquincumi lepenyminták is igazolják, hiszen a nagy germán invázió a II. század közepén s az azt követő események hosszú időn át izgalomban tartották a tartományt, sőt az egész birodalmat.

A térdrogyó alak mozdulatában (pajzsával egyetemben) akár a brigetioi dombormű »vezér«-germánjának típusára is ismerhetünk, a lebegő köpenyes, száguldva támadó lovas császári alakját pedig egy aquincumi agyagbélyegző is megőrizte számunkra. Az elhunytakon látható ékszerek, főként a vállfibulák a felső középső s a tripus mögötti alsó női alakokon szintén datálási támpontoknak tekinthetők, s fenti véleményünket megerősítik.

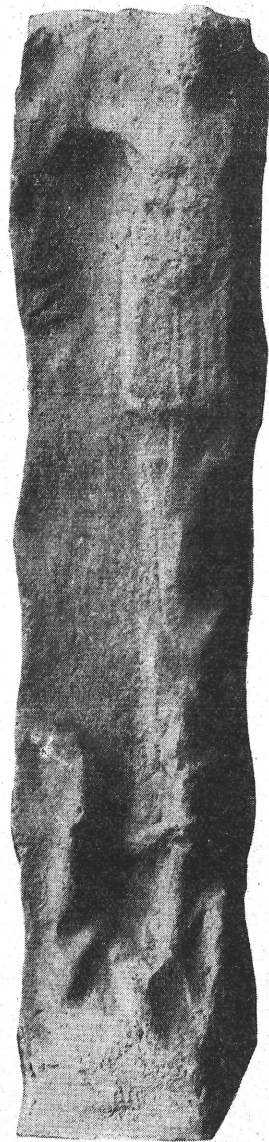
*

Az Itáliáig ható germán invázió alóli nagy felszabadulás, megkönnyebbülés, a germánok feletti győzelmek, mint láttuk, *Virtus* és *Honor* kultusza mellett az antik formakincs különféle típusait szóaltatták meg Pannóniában (germánok pusztulása az emlékoszlopok tömegjeleneteinek stílusában, hős lába alatt fekvő germán, barbárra támadó

lovas, *Victoria* alakja). Találkozunk azonban a győzelem legbeszédesebb szimbólumával is, a *trophaeum*-mal, amely viszont szinte elválaszthatatlan a megkötözött fogoly, barbár alakjától. Az emlék éppen Aquincumból való.

A mészkőből faragott töredék valójában csak 58 cm magas, 29 cm széles és 14 cm vastag kölap. (5. kép.) Az Aquincumi Múzeumban van (482. lelt. sz.)⁴⁵ Csonka emlék: mintha fenn hiányos lenne, az egyik lapját később lefaragták. A másik lapon stilizált indadisz látható bemélyített peremmel, ami arra vall, hogy egy másik (hátsó) lap lehetett itt hozzáillesztve. Olyan kisebbszerű aedícula egyik oldalfala lehetett tehát, amelynek belső lapját díszítette az inda. A szabadon állott élen domborműves ábrázolást látunk: ágcsonkokkal élénkített fatörzsön páncélruhás, sisakos trophaeum; a karok irányában keresztbemenő rúd végén tárgyak elmosódott körvonalai. Ellenségtől elvett jelvény (*signum*) lógott e rúd két végén arra applikált ellenséges pajzsok, lándzsák mellett. Az éldombormű jobb harmadát lefaragták, mikor a lapot megvékonyították. A fa tövénél kuporgó, előre néző, mellrerakott (összekötözött?) kezű barbárt találunk. Az emlék formái általában igen elmosódottak, kilúgozottak (sokáig lehetett vízben vagy esőnek kitett helyen) s ezért a barbár alakja is erősen deformálódott, törzse, végtagjai pl. elvékonyodtak. A hosszúkás arc, hegyes szakáll, a jobb oldalon *nodus*-nak látszó hajcsomó germánábrázolásra vallanak. Az aquincumi lepénymintákon a szarmatákat egészen másként ábrázolták, úgyhogy itt is csak germán fogolyról lesz szó.

Időbeliség szempontjából a lendületes indadisz még feltétlenül a II. század közepére, második felére vall s így joggal sorozhatjuk ezen szerényebb, de jellegzetes emléket is az eddig tárgyalt köemlékek csoportjába; a páncélöltözet, még ennyire elmosó-

5. kép.
Csonka köemlék az
Aquincumi Múzeumban.

dott állapotban is, művészi munkát sejtet, jó formai és felületi kezeléssel. Valószínű, hogy siraediculához tartozott, amely síremléken az elhúnytának a quád-markomann háborúban szerzett hadi érdemeit igyekeztek kiemelni.

*

A germánokra : eseményekre, egyénekre, csapattestekre, germániai származási helyekre vonatkozó feliratos emlékek tulajdonképpen nem tartoznának ezen összefoglalás keretébe. Feladatunk tulajdonképpen csak a magyarországi germán-ábrázolások ismertetése. Éppen ezért az epigráfiai anyag rövid összefoglalásánál nem is törekszünk teljességre, hanem az epigrafikus emlékek megemlékezésével inkább csak a keretnek, a történelmi légkörnek érzékeltetését óhajtjuk teljesebbé tenni. Ezen feliratos adatok beszédes bizonyítékai azon kapcsolatoknak, amelyekben vagy amelyek folyamányaképpen a germán-ábrázolások keletkeztek vagy idejutottak.

A magyarországi germán-vonatkozású római kori feliratos emlékek első kisebb feldolgozását *Thienemann* Tivadarnak köszönhetjük.⁴⁶ A pannóniai germán-vonatkozású feliratok egy részét közli különben *A. Riese* is.⁴⁷ A szomszédos alsó-ausztriai germán-vonatkozásokra vonatkozólag *Leonhard Franz* összefoglaló munkájára,⁴⁸ valamint *Eduard Beninger* művére⁴⁹ hivatkozunk.

Miként a keleti germán- emlékeknél említettük és láttuk, már korábbi időből, így az I. század végéről is, adatunk van arra, hogy germán egyének — akár mint zsoldosok, akár mint germán vidékről sorozott rendes katonák — a római hadsereg soraiban, legtöbbször már mint római polgárjogot nyert egyének fiai, szolgáltak. Egy Rákospalotán előkerült, tehát aquincumi, csonka római sírkő egyik állítójaként *L. Val(erius) Germanus* szerepel.⁵⁰ Az elhúnyt, akinek fenti Germanus egyik örököse, *L. Val(erius) Patia* (?) volt; a felirat eredetileg jelezte származási helyét is: *domo . . . . . -a*, talán éppen egy germániai helységet. A felirat szerkezete [az elhúnyt neve nominativusban, a *h(ic) s(itus) e(st)*-formula, a *domo . . .*, az *ann(orum)*, az apa nevének kitétele] arra vall, hogy korai s Germanusunk még az I. században állíthatta ezen emléket Pannóniában talán atyjának.

Már a II. századból való egy szintén csonka, de díszes és igen jó betűs intercisai (dunapentelei) sírkő,⁵¹ amelynek kettős germán vonatko-

zása is van. Az elhúnyt *Lentinus, Prudens* fia, ugyanis a *coh(ors) III Bat(avorum) eques*-e volt. A csonka ötödik sorban viszont *Germanus vex(illarius?)* olvasható. A felirat előző része befejezett egésznek mondható, a csonka állapotban levő ábrázolás szerint is a sírkő csak egy egyénnek szólt, az áldozati jelenet mezején is látható egyébként egy lovas. *Germanus* viszont semmi esetre sem lehet *Lentinus* jelzője, hanem egy másik név: a sírkő állítójának, talán az örökösnek a neve. Az egynevűség viszont idegenre, távolabbról, germán területről ideszakadt harcosra vall.

Ugyancsak Intercisából való egy csonka sírkő,⁵² amelyet valószínűleg *[Do]natus* nevű fiú mint örökös és *Ge[r]maniu*, valójában *Germania* nevű *coniux* állítottak az apának. A kő korai *[h(ic) s(itus) e(st)]*-formulával] és betűi igen primitív módon vésettek, így egyáltalán nem lehetetlen, hogy a latinul aligha értő véső a szó végén az A-t V-nak rajzolta és véste.

Az aquincumi múzeum egy csonka, alakos díszű, az ábrázolás szerint is csak »egy« lovas emlékének állított sírkövén⁵³ *Ti(berius) Claudiu[s]* jelzője minden valószínűség szerint *Ger(manus)*. Arra nézve, hogy —miként eddig hitték — a sorkezdő *ger* a *[Tun]ger* végződése lenne, nincs semmi bizonyíték, mert a feltételezett *Tun* helyén a felirat értelme szerint az *a[nn(orum)] nn* betűinek és korszámnak kellett inkább állnia. Mindenképpen a *Tun-ger* kiegészítés ellen szól végül az a döntő tény, hogy — mint újabban megállapíthattuk — a *Ger* előtt pont látható! Az emlék jellegzetességei: kagylóból kiemelkedő fej, egyéb domborműves (primitív) ábrázolások s a felirat betűi korai időre — Kuzsinszky szerint esetleg az I. századra — vallanak. Semmi esetre sem lesz a II. század elejénél újabb.

Valószínűleg a II. század második felében lezajlott quád-markomann háborúkkal kapcsolatban kapott menedéket az impériumban, vagy kötött szövetséget a rómaiakkal a fivéreivel együtt később teljesen romanizálódott *Septimius Aistomodius*, aki carnuntumi sírkövén *rex Germ(anorum)* jelzővel szerepel.⁵⁴

A provincia határán folyt állandó hadi és kereskedelmi érintkezések miatt külön germán-tolmácsok is működtek. Ennek emlékét őrzi egy aquincumi sarkophag felirata⁵⁵ is, amelyen *M. Aur(elius) Flavus* mint *interpres Ge[rmanoru]m off(icii) co(n)s(ularis)* szerepel.

Egy Brigetio vidékéről (Környe vagy Tata) való sarkophag⁵⁶ *Victoria Verina* hamvainak készült, aki *domu Foro Hadrianensi* (a Corpus szerint a mai Voorburg) *provincia Germania inferiori* származott.

Székesfehérvárról került 1815-ben a M. Nemzeti Múzeumba egy töredékes díszes sírkő,⁵⁷ amely eredetileg Brigetio környékén állhatott. *C. Dignius Secundian[us]*, aki *m(unicipii) Brig(etionis) aug(ustalis)*-a volt, *natione Raet(us)*-ként szerepel az emléken.

A 267. évről datált oltárkövön, amely Aquincumból származik, (most a M. Nemzeti Múzeumban), *Clementius Silvius* és *Val(erius) Marcellinus* magas tisztségek viselői, *municipes ex provincia Raetia* áldoznak a császár Geniusának.⁵⁸

Itt említjük meg, hogy két aquincumi felirat az Aquincumban megtelepedett kölni kereskedők, *Agrippinenses Transalpini* helyi szervezetéről is tanuskodik.⁵⁹ Egy aquincumi korai (ma csonka) sírkövet viszont kölni származású, [...*dom*]o *Cl(audia) Ara*, katonának állítottak, aki a *legio II adiutrix* lovasa volt. Szilágyi János, az emlék ismertetője, ebből következtetve lehetségesnek tartja, hogy 1. »még a polgárok is a rajna-menti katonasággal jöttek ide«, 2. hogy esetleg »az Aquincumban megtelepedett kereskedő kölniek kolóniájából sorozták be emberünket a legio II adiutrix kötelékébe.«⁶⁰ Egy ugyancsak aquincumi, ritmikus formába öntött feliraton viszont *Francus* római polgárnak nevezi magát.⁶¹

Thienemann szintén aquincumi felirat egyik csonka szavát [*A*]maloger[us]-nak, illetőleg [*A*]maloger[nus]-nak igyekszik kiegészíteni⁶² és azt Holderrel szemben is, aki keltának vette fel,⁶³ germánnak tartja. Utóbbi meghatározás annál valószínűbb, mert a felirat meg is mondja fenti katona származási helyét (*domo Betav*). Az emlék egyébként, a felirat szerkezetéből ítélve, I. századi lehet.

E felirat figyelmünket a germán vidékek harcosaiból álló csapat-
testekre is felhívja. A Rajna torkolatvidékének *batavus* földje, illetőleg germán törzse több csapattestet adott, amelyek Pannóniában és Daciában is szerepelnek. Erre vonatkozólag inkább csak példákat említünk. Duna-
adonyban (Vetus Salina) lelt s Rácalmásról a M. Nemzeti Múzeumba (66—1906. 14. lelt. sz.) jutott, először hamisnak tartott, kőtáblán *Cl(audius) Tyrannus* mint *trib(unus) coh(ortis) III Bat(avorum)* szerepel.⁶⁴ A *cohors III Batavorum equitata* téglabélyegei ugyancsak Duna-

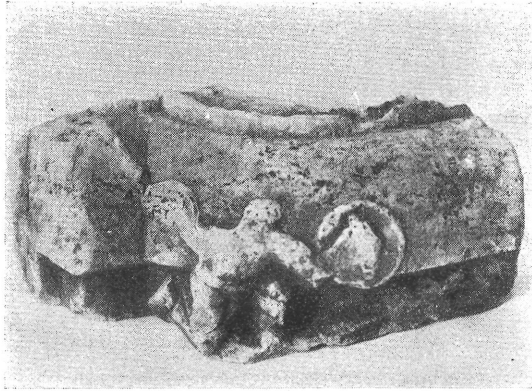
adonyból ismeretesek s ezen tények alapján Szilágyi János határozottan állíthatta, hogy fenti csapat táborhelye a II. és III. században *Vetus Salina* volt.⁶⁵ A *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* és a *cohors II Batavorum* pannóniai szereplését legújabbban Szilágyi János foglalta röviden össze.⁶⁶

Brigetio környékén három ízben találkozunk egy téglabélyeggel: A I B, amelyet általában *a(la) I B(atavorum)*-nak olvasnak⁶⁷. Egy példányt a Corpus is említ Puszta-Almásról, amely kétségtelenül a Brigetiohoz közelfekvő füzítői (*Adiaum, Azaó*) táborból származik.⁶⁸ Újabbban került napfényre egy másik darab a füzítői tábor közelében római épület falaiból. Ez Szönyben van Kállay Ödön gyűjteményében. Meglehetősen jó betűkből álló bélyege inkább A T B-nek olvasható. A középső betű felső szárainak kiszaladása azonban csak modoros írás lesz, ami annál valószínűbb, mert a harmadik téglán viszont, amely a győri múzeumban van,⁶⁹ ugyanazon betű alsó szára van meghosszabbítva s ezért a bélyeget A I · B, *al(a) B(atavorum)*-nak vélték olvasni. Ugyanilyen formában ismeretes a bélyeg Daciából, Székelyföldvárról is s ugyancsak *al(a) B(atavorum)*-nak oldják fel.⁷⁰ Annyi kétségtelennek látszik, hogy minden esetben ugyanazon csapattestről van szó. Brigetio közelében, Szomódon újabbán előkerült, Domitianus-idejebeli, felirat alapján Szilágyi János fenti bélyegben most nem annyira *batavus* egységet, hanem inkább az *a(la) I (Flavia Augusta) B(ritannica)* csapattestrét látná.⁷¹

Egyébként csak Aquincum területéről 3 felirat is ismeretes, amelyek *batavus* származású harcossal kapcsolatosak. Kettő már régebben ismeretes volt.⁷² Az újabbán felszínre került harmadik köemlék katonája [*Ulpia Novi[omagus B]atavoru[m]*]-ból (a mai Nijmegen-ből) került a Duna mellé Aquincumba.⁷³ — Egy *batavus* katona magyarföldi regényes hőstettéről is van azután adatunk. Nemcsak pannóniai feliratról,⁷⁴ hanem Dio Cassius feljegyzéséből is.⁷⁵ Ez a lovas teljes fegyverzettel és nyilazás közben Hadrianus szeme láttára úsztatott volna át a Dunán. Arra vonatkozólag, hogy az adonyi III. *batavus* cohors vagy a füzítői I. *batavus* ala katonája lehetett-e ez a hős, a vélemények megoszlanak.⁷⁶

*

Aquincumban, illetőleg Óbudán középkori (a XII. és XIII. századok találkozási körüli) időből is találkozunk köemlékkel, amelyet domborművekről, síremlékekről, trofeumok aljáról és kisbronzokról ismert térdelő

5a. kép. — Az óbudai Kálvin-utcai középkori templom egyik oszlopdíszje germán ábrázolással.

ermén kidomborodó alakja díszít.⁷⁷ Az övvel tartott nadrágot viselő alak mindkét kitért karjában — a középkori kőfaragó önkényes felfogásának megfelelően — egy-egy kerek pajzsot tart. (5a. kép.) Ettől eltekintve formája, törzsének, fejének, végtagjainak minden mozdulata szinte kiáltóan antik-jellegű s első tekintetre is leigázott barbár, jelen esetben germán ábrázolását kelti bennünk. Az emlék kiváló ismertetője, Horváth Henrik szerint »a római provinciális művészetből vett kölcsönről van szó.« A barbár alak »valószínűleg olyan mintakép után készült, mely a maga idejében hasonló típust követett, például a Marcus Aurelius oszlopét.« Az ábrázolásnak Horváth egyébként — igen helyesen — apotropaikus értelmet tulajdonít. A formai és tartalmi klasszikus elemek átvételét egyébként a korszak szellemiségével, a késő-román klasszicizmussal magyarázza. A nagy gonddal kidomborított pannóniai összefüggést fentiek felül Horváth szerint még »az a körülmény is igazolja, hogy ugyanebben az épületben, sőt teljesen megegyező profilképzéssel, másodlagos elhelyezésben átfaragott római oltárkövek szerepelnek.« A magyarföldi tudatos román klasszicizmus figyelmét tehát még a pannóniai antik germán-ábrázolások sem kerülték el.

2. Agyagtárgyak.

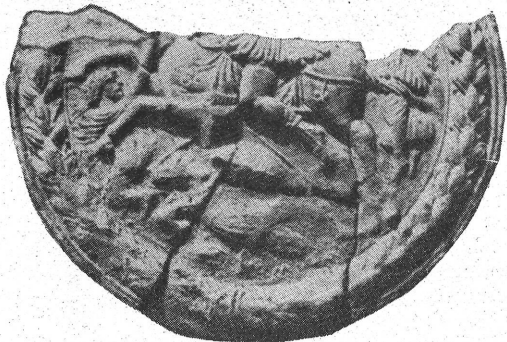
Az anyagra, méretre és rendeltetésre nézve szerényebb jellegű agyag emlékek germán-ábrázolásai nagy jelentőségűek abból a szempontból, hogy gyakran a császár képe szerepel rajtuk. Ez a jelenség

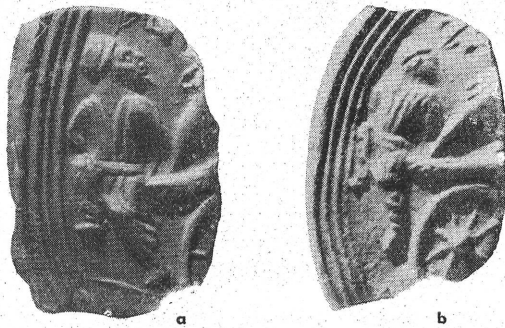
6. kép. — Lepényminta kiöntött mása Marcus Aurelius triumphusával. Aquincumi Múzeum.

nemcsak mint korhatározó kritérium fontos, hanem jelentőségét növeli az a tény, hogy ismételt esetben a kétségtelenül felismerhető császár éppen *Marcus Aurelius*. A germánok feletti győzelme diadalmenetének leegyszerűsített jelenete pedig kézzelfogható megörökítése azon történelmi eseményeknek, amelyek kapcsolatban s amelyek folyamányaképpen a nyugati-germán ábrázolások e vidéken keletkeztek és divatossá lettek.

Két aquincumi negatív lepényminta egyikét, illetőleg annak kiégetett agyag-lenyomatát mutatjuk be. (6. kép.)⁷⁸ Ez a teljes példány, a másik — a bemutatottal szinte a legaprólékosabb részletekig megegyező — darab töredékes és egyébként is rosszabb fenntartású. Már az ábrázolás külsőségeiből is megállapítható, hogy a jelenet a quád-markomann háborúkkal hozható kapcsolatba s azon germán-barbár ábrázolás is fellelhető. A két-kerekű dísz- (diadal-) szekéren álló császárhoz, Kuzsinszky szerint is, »*Marcus Aurelius* és fia *Commodus* . . . képmásai legjobban hasonlítanak...« A császár »visszafelé nézve, a magasra emelt kezében tartott lándzsáját lefelé a fogoly felé döfi, aki a kocsi végén félig térdelve hátrafelé fordított arcával a császár felé föltekint. Barbárságának jellemzésére

8. kép. — Lepényminta töredéke.
Aquincumi Múzeum.

7. kép. — Germán ábrázolások aquincumi lepénymintákról. Aquincumi Múzeum.

szolgál a hosszú szakála mellett fején a süveg, amint az előkelő dákok hordták, a hosszú kabátja derekán átkötött övvel és a bokáig érő nadrágja.»⁷⁹ Ha a császársban *Marcus Aurelius* fedezhető fel (akit *Victoria* megkoszorúz, trófeumdíszes diadalkapu alatt vonuló lovait pedig maga *Mars* vezeti), akkor a barbárban mindkét példányon (7. a—b képek.) rab germánt kell látnunk, akit a császár,

9. kép. — Lepénymintához szolgáló bélyegző Marcus Aurelius lovas ábrázolásával. Aquincumi Múzeum.

a lepényminta készítőjének naiv felfogása szerint, éppen leszúrni készül. A ruházat is germánra vall, megvan továbbá a jellegzetes szakáll is, sőt a rosszabb példány germánjánál még mintha a süvege alól kikandikáló *nodus* is látható lenne. (7. b kép.)

A kérdést, hogy tényleg germán-ábrázolással, illetőleg germánok felett aratott győzelem diadalmenetével van dolgunk, mindezekon felül kétségbevonhatatlanul eldöntik a diadalív trófeuma mellett és a jelenet alatti körszelvényben látható fegyverek, amelyek — ha csak a

pajzsokat, nyilat, de legkivált a germán fúvó hangszereket: a *lurum*-okat tekintjük — kimondottan germán hadiszákmányt akarnak ábrázolni.

A barbárok, germánok feletti győzelmet szimbolizáló aquincumi lepényminták második típusa a legigázott ellenségen keresztül gázoló, lovagló császárt ábrázolja. A győzelem jelképe gyanánt itt is szerepel a császárt koszorúzó Victoria. Egy lepényminta-töredéket (8. kép.) és a bélyegző formájában külön megmaradt középrészt a császár alakjával (9. kép.) ismertet Kuzsinszky az aquincumi (gázgyári) nagy fazekastelep területéről.⁸⁰ Alul egy »barbár alakja, melyet a ló, két mellső lábát magasra emelve, letemper. A menekülő barbár félig térdre esett, de fejét visszafelé fordítja és kezét magasra felnyújtja, hogy kegyelmet kérjen a császártól. Jellemzésére szolgál a hosszú haj és a ráncos ruha,

10. kép. — Részlet egy lepénysütő mintából germán ábrázolással. Aquincumi Múzeum.

mely egészen térdig érhetett.«⁸¹ Részletképünkön (10. kép.) kivehető a lábfejig érő, jellegzetes germán-nadrág is. Felső testét vállára vetett redős köpeny fedi, amely a bal vállon lehetett összekapcsolva ; hasonló köpenyt látunk a brigetioi dombormű középső, »előkelő« germánján is. Jellegzetes a feje is. Bajuszos, szakállas, javakorbeli férfi arca tekint fel a császárhoz ; hajzata igen dús, szinte gömböcsösen csomós, jobb halántékáról pedig mintha két fonatban csüngene le. Mint láttuk : a szőnyi kenotáfium főgermán-alakjának *nodusa* is két hajfonatban végződik. Hasonló az eset itt is s a halánték táján észlelhető erősebb kidudorodás talán a *nodus*-t akarta érzékeltetni. Mindennél fontosabb azonban egy harmadik kapcsolata a brigetioi emlék germánjával. A germánt ábrázoló pannóniai kisbronzok homlokán — mint látni fogjuk — néhány esetben kerek lyuk látható. Ezt mi ott — *Tacitus* (Germania 38) alapján — az előkelőbbek fejdíszével (*principes et ornatioem habent*) hozzuk kapcsolatba. Az aquincumi lepényminta szóbanlevő barbárjának fején ime jól látható a fejdísz. A dús hajzatot ugyanis a homlokon kétvonalas, diadém-szerű fejk szorítja le, amelyet hátul szalagok tartottak össze.

A császár — miként az várható — előkelőbb ellenségén, *princeps*-en diadalmaskodik. A legyőzött tömeget viszont egy másik alak jelzi, aki középen a ló hasa alatt fekszik : jobb könyökére esett, miközben jobb alsó lábszárát maga alá húzta. (11. és 12. képek.)⁸² Az emlék éppen ezen a részen igen megkopott s ezért igyekeztünk a fekvő alakot rajzban is érzékeltetni, bár — különösen a ruházatát illetően — a rajz sem fedi talán egészen a valóságot. Felső testének ruházatát illetőleg csak a vállát takaró köpeny ismerhető fel teljes biztossággal. Fejének, arcának jellege, a kopás dacára is, igen jól felismerhető. Az előbbinél sokkal dúsabb

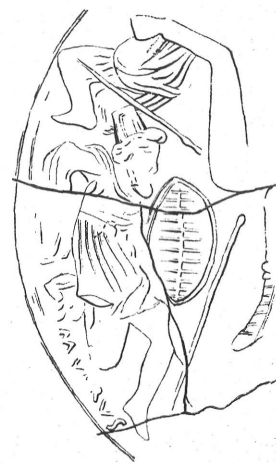

11. kép. — Részlet egy lepénysütő mintából, germán ábrázolással. Aquincumi Múzeum.

szakállú arcot dúsan hullámos haj koronázza. Általában az előbbi alaknál jóval öregebb embernek, beesett mellű aggastyánnak a benyomását kelti. Miként jobb karját — mint Alföldi vélte — ez a kétségtelenül lerogyott, sőt fekvő alak nem lándzsadöfésre tartja (hiszen lándzsája, vagy inkább botja ott fekszik előtte), akként nem téveszthet meg bennünket a feje felett látható tárgy sem, amiből, azt fővegnek nézve, Alföldi (rajz hiányában) szarmata jazig harcosra következtetett.⁸³ Szinte kínos pontossággal, rendszerességgel ott vannak ugyanis barbáraink mellett nehéz helyzetükben elejtett fegyvereik: mind-egyik mellett annak dárdája és pajzsa. Ha az eddig elmondottak nem győzhettek meg bennünket teljes hitelességgel afelől, hogy leigázott germánokkal van dolgunk, akkor az aquincumi fazekas műhely lepénymintáinak már ismertetett első típusán szereplő pajzsok a maguk ősi germán típusaival minden kétséget eloszlatnak e földön fekvő két alak nemzetiségét illetőleg. A diadalmenetes lepénymintán ismételt szereplő, tompa hegyű, illetőleg hatoldalú pajzs egyik csücske formál oly jellegzetes fövet a közepén fekvő germánnál. Ez tehát a mellette levő barbárhoz tartozó germán pajzs, amelynek nagyobb részét a másik germán feje eltakarja. Utóbbinak fegyverei fölötté, illetőleg (távlati megrajzolással) mögötte fekszenek: csúcsosan ovális pajzsát sem tartja, hiszen bal karjának vonala egészen bal combjáig követhető. Lábai alatt látható felirat: *M VERVS* a minta készítőjének a nevét árulja el.

Utóbbi típus lovas-alakja egészen is megmaradt egy agyagbélyegzőn (9. kép.),⁸⁴ »mely — Kuzsinszky szerint — a császár képmását félig-meddig felismerhetővé teszi. A göndör haj és hosszú szakáll — szerinte — legalább is azt mutatják, hogy *Marcus*-ra vagy *Lucius Verus*-ra gondolhatunk, kiket már egy előző mintán láhattunk.⁸⁵ Így még jobban meg volna adva a tárgyi kapcsolat mintáink között és az idő is meg volna határozva, amelyből azok származnak«, állapítja meg Kuzsinszky.

A legyőzött ellenséget jelképező alakokra vonatkozó fentebbi megállapításaink alapján minden jogunk megvan arra, hogy a diadalman

12. kép. — Az előbbi kép vonalas rajza a fazekas mesterjelzésével. Aquincumi Múzeum.

vágtató császárban itt is *Marcus Aurelius*-t lássuk.

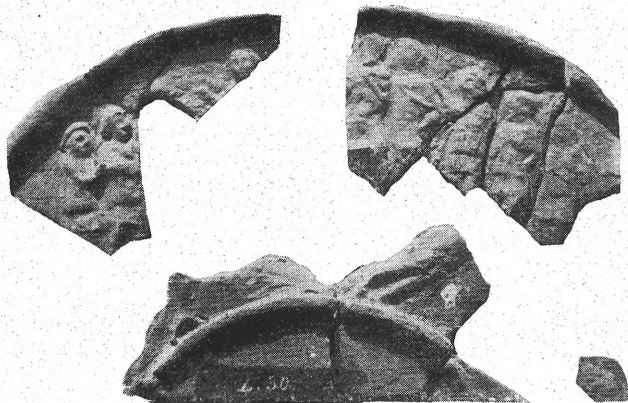
Ebbe a csoportba tartozik a bécsi Kunsthist. Museumnak Ószönyből származó lepényminta-töredéke is.⁸⁶ Lovon vágtató császárt ábrázol. Kuzsinszky szerint »ugyanaz a göndör haj és szakállas arc jellemzi, úgy hogy ha nem is lehetett *Marcus*-é vagy *Lucius Verus*-é, annál nagyobb valószínűséggel *Commodust* ábrázolta.« Alföldi kétségtelenül

Marcus Aurelius-t ismeri fel benne. A barbár — legalább a töredéken — hiányzik. A fénykép szerint azonban a ló bal mellső lábánál a domborodások arra vallanak, hogy itt is kellett valaminek lennie. Ez esetben nem nehéz az ábrázolás cselekményét és a császár személyét illetőleg az előbb tárgyalt ábrázolásokkal ezen töredéket kapcsolatba hozni.

Annál nagyobb jogunk van erre, mert Szönyből, Brigetioból egy másik lepényminta-töredék is ismeretes, amely szintén ezen csoportba tartozik.⁸⁷ A komáromi Milch-gyűjteményből került a M. Nemzeti Múzeumba (lelt. száma: 4—1933, 83.). Négy daraból összeragasztott csonka negatív forma, amelynek gipsz-lenyomatát mutatjuk be. (13.kép.) Primitív módon rovátkolt díszű keretben felágaskodó lovon ülő alak — a császár — a képsíkba kifordulva és lefelé nézve dárdáját felemelt jobbával a ló hasa alatt hátára lerogyott alak felé

13. kép. — Lepényminta-töredék a komáromi Milch-gyűjteményből. Magyar Nemzeti Múzeum.

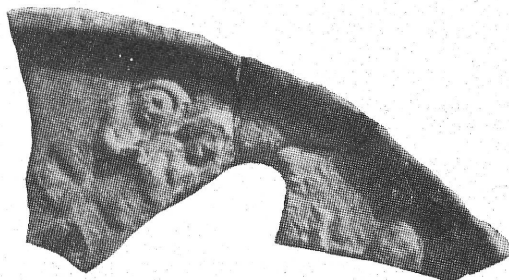
14. kép. — Agyagkorongtöredék Aquincumból. Aquincumi Múzeum.

szándékozik döfni. Testét bőrszalagos páncélruházat fedi, mint a ló előtt és után menő pajzsos-dárdás harcosokét is. Mindhármukon süveg-szerű sisak látható. Itt kizárólag a ruházat — szűk, a lábfejjig érő nadrág és meztelen felsőtest —, valamint a fegyverzet az, ami a lerogyott barbárt közelebről meghatározza. A cselekvény elgondolása ugyanaz, mint az előbb tárgyalt mintáknál. Új azonban a gyalogos harcosok szereplése, *Victoria* pedig hiányzik. Ennek dacára is előkelőbb személyt akart a minta készítője a lovas alakban ábrázolni. A jobb brigetioi mintákhoz viszonyítva (mert hogy ilyenek is voltak, bizonyítja a Bécsbe került töredék) igen erős egyéni ízt adott készítményének, ami a jelenet darabosságától kezdve sok mindenben, így a rómaiak ruházatának, különösen a sisaknak túlzottan egyéni megrajzolásában nyilvánul. Az arcok, különösen az arcélek valósággal uniformizáltak. Ennek a következménye azután, hogy a földön fekvő alak fejéből, arcából lehetetlen annak nemzetiségét meghatározni. Vannak mellette azonban, szerencsére, egyéb jellegzetességek, elsősorban germán ruházata és fegyverei: lábánál a hatszögű, balkarjánál pedig az ovális ismert germán pajzs látható.

Nincs támpont arra, hogy a főalak kit, melyik császárt ábrázolja. Alföldi szakálltalannak látja s ezért felveti III. századi lehetőségét is. Ha azonban az agyagművészetben különben is könnyebben kiütkező egyéni megnyilvánulásokat leszámítjuk, a mintán látható jelenetet könnyen kapcsolatba hozhatjuk az előbb tárgyaltakkal. Ugyanazon eredetre megy vissza ez a kompozíció is, mint amazok, s ami jelen esetben ennél is fontosabb, ugyanazon témakörbe, korbelileg is ugyanazon eseményekre vonatkozó emlékek láncolatába sorozandó ezen művészileg szerényebb maradvány is.

Egy aquincumi agyagkorong töredékein körgyűrűben kétoldalt (a középen állott alak vagy jelenet felé igyekvő, illetőleg néző) embercsoportot látunk. (14. kép.)⁸⁸ A tömegbe csoportosítottak ijedtségre valló testtartásából, a felemelt kezekből legyőzött népre következtethetünk. Császárral kapcsolatos leigázási vagy császárt üdvözlő jelenetet lát a korongon Alföldi is. A baloldali két alakról (15. kép.) Kuzsinszky is feltételezi, hogy »hosszú hajuk arra mutat, hogy barbárok lehetnek, kik kegyelemért könyörögnek. Azoknak látszik a másik oldalon az az öt férfi is, akik között az egyik (a középső) szintén felfelé nyújtja a kezét. A közé-

pen kellett tehát a császárnak lenni és ott látszik is egy kis fej, melynek arca szembenéz.« A barbárok az erős kopás miatt nehezen különböztethetők meg egymástól, ruházatukból azonban mégis tudunk némi különbséget tenni. Így feltűnő a jobboldali két első alak (16. kép.) vállra vetett, a bal vállon összekapcsolt s a germánok ábrázolásánál ismételten szereplő köpennyel. Felső testük mintha meztelen lenne, a jellegzetes nadrágot a hiányok miatt – sajnos – nem tudjuk megállapítani. Az első alakon azonban a köldök táján mintha a germán övkorong (Gürtelplatte) látszana. Megerősíti e két alakkal kapcsolatos feltevésünket

15. kép. — *Agyagkorongtöredék Aquincumból. Aquincumi Múzeum.*

az, hogy az első alaknál kétségtelenül látható a szakáll, sőt a jobb halántékán mintha a jellegzetes germán-hajcsomó, a *nodus* is megvolna. Sőt még mintha a nadrág csavarodása is látszana ezen alak bal combján. Testének, különösen fejének méltóságteljes tartása elárulja, hogy ez volt az ül-álló, előkelőbb germán, a vezér; éppen ezért található meg rajta a fennvázolt jellegzetességek.

A két baloldali alaknak, valamint a harmadik (középső) jobboldali alaknak fejformája és hajviselete teljesen egyező: mind ebben, mind ruházatban

16. kép. — *Agyagkorongtöredék. Aquincumi Múzeum.*

a germánoknak tartott két alaktól teljesen eltérnek. Velük hasonló ruházatot visel egyébként a jobboldali negyedik és ötödik alak is. Míg a germánok magasan kötött nadrágfélét hordanak, ezek térdig érő, tunikyszerű, alsóruha felett merev-vonalú köpenyt viselnek. Ugyanaz a ruházat, amely sokkal jellegzetesebben egy másik, később tárgyalandó, aquincumi lepénymintán is szerepel.

A *bellum Germanicum-Sarmaticum* mindenfajta ellensége volt, lehetett tehát képviselve ezen emléken úgy, mint a következőkben ismertetendő lepenymintán is.

A középen szerepelt személyiség, akinek mintha egyik keze is látszana, szakállas; vonásaiból kis jóakarattal *Marcus*-ra vagy *Lucius Verus*-ra, inkább azonban az előbbire vélünk ráismerni.

Hogy előbbi barbár-csoportok tényleg a triumfáló császár előtt kegyelemért esdeklő barbárok, azt szinte kézzelfoghatóan igazolja egy szintén aquincumi, töredékekben megmaradt lepenyminta, amelyen az emelvényen ülő és *Victoria*-koszorúzza császár is látható. (17. kép.)⁸⁹ A trófeum mellett álló három alak mindegyikének nyakán *torques* van, míg testüket (formailag az előbbi emléken is látott) jelen esetben páncélingszerű rövid szőrruházat-féle takarja. Az egyik sisakot is visel. Alföldi páncélos, sisakos római katonákat lát bennük. Bennünket jobban érdekel az előttük térdelő negyedik barbáralak: szakállas fején nagy hajtekeres, felső teste mintha meztelen lenne: semmi esetre sem fedi azt a többiekben látható ruha, lábszárain viszont szűk, csavart nadrág látható. Míg a három álló barbárt fedő »sodronypáncél« — Kuzsinszky szerint — »a kelták viseletéhez tartozott«, a térdelő alakban viszont feltétlenül germánt kell látnunk. Az esdeklő csoport nem lehet teljes (erre vall a második sorból kilátszó ötödik fej is), a hiányzó részen még több fogoly, barbár is lehetett; ott kellett lennie a következőket szereplő »előkelő« germán vezérnek is. A töredék felső részén látható zászlón ma már csak a *leg(io)* olvasható, száma minden valószínűség szerint a II *adi(utrix)* lehetett.

A germán-vonatkozású lepenyminták ismertetésének lezárásánál végkonkluzióképpen elfogadható időmeghatározás és a történeti háttér szempontjából felette fontos az, hogy a császár személye jelen esetben teljes határozottsággal megállapítható. »Hogy ki lehetett a császár — mondja ugyanis Kuzsinszky⁹⁰ —, közelebbről meghatározhatja az a fiatal alak, aki a vállán összetűzött köpenyben előtte, szintén balra fordítva koszorús fejét, az emelvényen áll. Az ülő császár ugyanis annál inkább lehet *Marcus Aurelius*, mert érmeiken többször látni, amint oldalán az ifjú *Commodus*-szal együtt éppúgy szerepel, mint itt...«

Az aquincumi lepenyminták ezen csoportjának, következőképpen a rajtuk szereplő germán-ábrázolásoknak keletkezési idejére nézve szintén

fontos adatot szolgáltat egy ugyancsak a már említett M · VERVS mester jegyével ellátott, szintén töredékes aquincumi lepényminta.⁹¹ A kerek mintán füzérszorúban érmeokről jól ismert jelenet látható: egymással szemben álló, tógába öltözött császárok: *Lucius Verus* és *Marcus Aurelius* (utóbbi-feje hiányzik) kezet fognak. A földön közöttük földgömbön álló sas, szájában pálmaággal; hátuk mögött pedig egy-egy lebegő *Victoria*

17. kép. — Lepényminta Aquincumból. Aquincumi Múzeum.

alakja koszorúval. A felirat, Alföldi szerint, nem nevezi meg a császárokat, miként Kuzsinszky vélte, hanem így hangzik: *CONCO[RDIAE] AVGV-[STORVM] FELICITER*. E császárjelenet, ugyancsak Alföldi szerint, éppen Kr. u. 161. és 162. évek érmeiről jól ismert. A minta tehát oly esemény vagy események emléke, amelyek még a két császár együttes uralkodási idejében játszódtak le.

Az ismertetett, diadalt megörökítő korongok két, egymással igen közeli rokonságban levő stílust, mondhatjuk, műhelyt képviselnek, amelyek — Kuzsinszky szerint is⁹² — »annyival érdekesebbek, hogy képeik

egykorú eseményekre vonatkoznak, melyek központjában az akkor uralkodó császárok állottak: *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus*.» Az egyik kisebb csoportba a keretdísz szigorú azonossága folytán a most említett a kézfogó császárokat ábrázoló, valamint a két földönfekvő germán felett vágató császárt ábrázoló korongok és a lovon vágató császárt reprodukáló bélyegző tartoznak. Ezek korát Marcus és Verus együttes megjelenése miatt legkorábban 161-re tehetjük. A germán-jelenetes korongon sejtetett eseményekre való tekintettel azonban inkább a quádoknak és markomannoknak 166-ban történt s egészen Aquileiáig ható betörésével kapcsolatos sikeres hadiesemények megörökítését, illetve azok szimbolumát látjuk rajtuk. *Lucius Verus* elhúnyta miatt semmi esetre sem mehetünk viszont a 169. évnél későbbre. Így végeredményképpen a Kr. u. 166—169. évekre korlátozódik ezen korongcsoport keletkezésének ideje.

A másik kisebb aquincumi csoportba a diadalkapus jelenettel ékes két korong és a barbárokat emelvényen fogadó császárt ábrázoló korong tartoznak. Itt minden esetre már csak egy császár látható, s ezen felül pontosabb korhatározó kritériumnak az egyik lépényen szereplő fiatal *Commodus* jelenléte tekintendő. »A szakállas arca — mint Kuzsinszky megállapítja⁹³ — *Marcus Aurelius*-nak felel meg, és a mellette álló másik fiatal alak csak a 17 éves *Commodus* lehet, aki úgy került apja mellé, hogy amikor Kr. u. 178-ban *Marcus* ismét a markomann harctérre ment, apja kíséretében volt. Előbb tehát ez a korong nem keletkezhetett, mint 178 után.« Ez a meghatározás a *Commodus*-t is ábrázoló korongra feltétlenül helytálló. A kissé díszesebb kerettel bíró diadalszekeres korongok azonban valamivel korábbiak lehetnek s ha nem tévedünk, azokban a 176-ban Rómában a barbárok (germánok és szarmaták) legyőzése felett tartott diadalmenet emlékéért igyekezett az aquincumi mester is megörökíteni. Mint tudjuk, Rómában ekkor *Marcus*-nak diadalkaput emeltek s a távlatoknak és relatív mélységeknek primitív megrajzolásával az aquincumi korongok is ábrázolják ezt a diadalkaput, amelynek felírata: *quod omnes omnium ante se maximorum imperatorum glorias supergressus bellicosissimis gentibus deletis aut subactis...*»⁹⁴ büszkén hirdette annak az imperatornak a dicsőségét, aki először akarta kiterjeszteni a birodalom határait a Kárpátokig.

*

Már a brigetioi kenotaphium (2. kép.) főjelenete messzebbre vezet vissza bennünket. Az eltűnt harcos alakja az előkelő barbárral a Kr. e. V—IV. század görög sírsztéléire emlékeztet. A kétalakos főmotivum akár egy görög metope felületét is kitölthetné. A főjelenet motiválása kétségtelenül klasszikus görög minta hagyatéka. Beállítása a tömegjelenetbe, a hozzáadások viszont már a római történelmi dombormű számlájára irandók.

A görög hagyományok a még szerényebb dörgicsei sírkő (4. kép) lovasjelenetén s még inkább a császár alakjával ékes aquincumi (6. és 8. kép.) és brigetioi (13. kép.) lepénymintákon szintén kiütkeznek.

A lovas harcosokkal ékes sarkophag-domborművek mellett meglepően jó összekötő kapocsnak tekinthető a fenn mondottakra nézve egy zürichi magángyűjteményben lévő (nem eléggé meggyőzően Kr. u. 100 körüli időre datált), Rómában vásárolt márványdombormű (Hansjoerg Bloesch, *Antike Kunst in der Schweiz*. Zürich, 1943. 127. kk. és 203. kk., 75. tábla). A domborműves jelenetben Bloesch általában rómaiak és barbárok küzdelmét látja, anélkül, hogy a barbárokat közelebből meghatározná; holott a nagyhajú, szakállas fejtípusok, a jellegzetes fegyverek, a meztelen felsőtest a vállat takaró köpennyel s a bokáig érő csavart nadrág már az első tekintetre is kétségbevonhatatlanul germán barbárokra vallanak.

A nagyvonalú cselekmény központjában a lovon vágató páncélruhás előkelő római harcos (szerintünk nyilván császár!) és — ez esetben lóról — térdrerogyó, már köpenyét is elvesztett nadrágos barbár áll. A cselekmény iránya balról-jobbra tart, mint a »gyalogos« brigetioi s a részben »lovas« felsődörgicsei domborművön, valamint az említett lepényminták pozitív-lenyomatain. Ha a 9. képen látható aquincumi agyagbélyegzőt megfordítjuk, a zürichi márvány főhősének mozdulatával találkozunk. A térdrerogyó barbár alakja is ott van fenti pannóniai emlékeinken a római hőssel, illetőleg császárral szemben, annak lova előtt vagy lova alatt. Pannóniai ilyenmű reliefjeink és agyagmintáink úgyszólván mind ezen zürichi emlékekkel is regisztrált klasszikus harci jelenet lekicsinyítései, kivonatai. Ennek természetes oka pedig a közös forrás, amely görög földön vagy görög szellemben fakadt.

Hansjoerg Bloesch igen jó meglátással a Rómából származó zürichi domborműben a magas görög ethos egyik késői kivirágzását látva, annak fő vonalvezetésében a pompéjii híres Nagy Sándor-mozaik főjelenetére ismer. A vágató római lovas (pannoniai emlékeinken a vágató császár) a pompéjii mozaik Nagy Sándor-alakjának a mása. Fő ellenfelét, a lovával együtt lerogyó nadrágos barbárt, Bloesch szerint, szinte változtatás nélkül vette át a mozaikról a római szobrász. Képsíkba kifordult testmozdulata, széttartott lábszárai és jellegzetes, behajlított térdtartása pontosan megvan a pannoniai domborműveken is. A lepénymintákon ez az ellenfél — a jelenet leegyszerűsítésének megfelelően — a ló alatt látható. A zürichi domborművön különben a vágató ló alatt szintén szemlélhető két elesett barbár, akár csak a 8. képen látható aquincumi lepénymintán.

Noha Bloesch a zürichi reliefen flaviusi tradíciót vél felfedezni, kénytelen megállapítani a traianusi formaérzés behatását is. Magunk részéről viszont már a Marcus-oszlop formaelemeit is felismerni véljük rajta. Sőt azt a feltevést is meg mernők kockáztatni, hogy a fontos róma városi márványban nem egyszerű kútdomborművet, hanem valami nagyobb, történelmi emlékmű tartozékát, pl. a Marcus-diadalív egyik domborművét, tábláját lássuk, amelyet esetleg később lyukasztottak át (teljesen szervetlenül, a jelenetet zavarva, a főhős lovának egyik mellső lábánál) s alkalmazták a középkorban vagy reneszánsz-időben kútdíszítésre. Ebben az esetben a főalak itt is császárt ábrázolna. A márványdombormű mindenestre rendkívül értékes adatszemp az ismertetett szerény magyarföldi római emlékek hellenisztikus, sőt klasszikus gyökereinek kutatásában.

*

Nagyon jellegzetes germán-fejet ábrázol egy eszéki lelőhelyű agyagmécset.⁹⁵ Magának a mécsesnek a felső része fejalakú (18. kép), mindössze a szakáll szélesedik ki a végén a korai, volutás típusú lámpák tompaszögű égőnyílására. A beöntő nyílás pedig a homlokon van úgy, hogy a mécses e fontos szerkezeti részei aránylag kevésbé zavarják az érdekes fejformát. Alulról tipikusan mécses formájú, síma felületű, mindössze levélformájú kiálló talpát díszítik levéleres bevágások.

Az arc hosszúkás, lefelé keskenyedő, gonddal terhes homlokán középben mély függőleges barázda látható, ezt a komorságot fokozza a kétoldalt felhúzott dús szemöldök vonala. Tekintete merev. Széles, tompa orra alatt a bajusz végei felé vastagodik, míg duzzadt alsó ajka alól kiindul s az égőnyílásba átmenő szakála olyan kecskeszakáll-féle. Haja, hátulról előre fésülve a felső homlokot és halántékot takarja egyenetlen hajcsomókkal, míg nagyobb része a jobb halántékon a jellegzetes germán hajcsomóba, *nodus*-ba kötve mint egy szarv áll ki a fejből. Maga a *nodus* kissé primitív módon formált, nem adja vissza a haj becsavarásának és csomóba-kötésének módját, miként azt pl. a bronzszobrocskákánál látjuk. A kerek beöntönyílás nincs pontosan a homlok közepén, inkább kissé annak jobboldalán. Ez lehet csak véletlen dolga, de lehet esetleg — mint a bronzfejeknél jelentkező hasonló alakú és elhelyezésű lyukaknál látni fogjuk — jelentőségteljes dolog is.

Az igen kifejezően megmintázott arc ügyes kézre vall. A művész egy jellegzetes típust formált meg ez esetben, annyira, hogy a jellegzetességekből még a germán *nodus* nélkül is biztosan lehetne következtetni az ábrázolt nemzetiségére. A hajkezeléssel egyetemben az arctípusból a mécses korára is lehet következtetni. Már a mécses égő részének formája is korábbi, Kr. u. I. századba visszamenő (de, különösen nálunk, még a II. század közepén is divatos) mécsstípusra vall. Az ábrázolt germánt illetőleg pedig már az első tekintetre szembeötlő, hogy nem az eddig tárgyaltakkal azonos felfogással, ábrázolási móddal van dolgunk, hanem egy korábbi, nyugati germán-típussal. Nem sorozhatjuk — ha szabad mondanunk — a *marcus-i* körbe, hanem minden jogunk megvan arra, hogy az agyagfejben a *Traianus*-oszlopon szereplő germánokkal való azonosságot állapítsunk meg, a rokonvonások szinte a legapróbb részletekig megtalálhatók: a szemkezelésben, a dús szemöldök, az orr, bajusz és szakáll kezelésének feltűnő egyezésében. Mindezekeken felül pedig az arc kifejezés, a gondtól nyomott homlok, legkivált azonban a többé-kevésbé rendezetlen s homlokba húzott hajnak a megmintázása oly megdöbbentő hasonlatosságot árulnak el a *Traianus*-oszlop germán-

18. kép.
Germánfejet
ábrázoló
agyagmécses
Eszékről.
Osijek
Museum.

fejeivel, hogy szinte az az érzésünk, mintha fejcskénk egyenesen onnan lenne kivágva. Ez esetben tehát a 76 $\frac{m}{m}$ hosszú, 43 $\frac{m}{m}$ széles és 32 $\frac{m}{m}$ magas mécsesben az I. és II. század fordulója körüli időben készült művel van dolgunk, amely az eddig ismertett ábrázolásoktól több tekintetben lényegesen eltérő korábbi típust képvisel s amelynek forrását a Traianus-oszlop történelmi domborműveit alkotó művészetben kell keresnünk.

Egyéb aquincumi agyagtermékek bebizonyított észéki (*Mursa*) exportját⁹⁶ tekintve, ezen germánfejes agyagmécses készítői műhelyét is joggal kereshetjük északabbra, talán éppen a quádokkal közvetlenebbül és állandóbban érintkező Aquincumban. A korai mécsforma is éppen Aquincumban fordul elő még *Traianus* idejében is.⁹⁷

A következőkben ismertetendő két tárgy tulajdonképpen márátmenet az agyagplasztikából a kisbronzokhoz. Az első agyagszobrocska (19. kép.) Savariából, amely az 1938—41. évi szombathelyi ásatásaink folyamán agyagműves műhely közelében a cella trichora és a soproni kapu nyugati tornya közötti területen került napfényre. Barbár rabszolga álló alakját ábrázolja, amelybe azonban — valószínűleg az agyagműves tudatlanságából — phallitikus, illetőleg priapikus motívumok is keveredtek. Lábfejei, balkarából, jobb kézfej alkar-résszel, valamint a phallus letörtek. Meglepő a kis szobron az, hogy világos sárgás-barna ólommal borított.

Kissé széttartott lábain nyugodtan állott, testhez símuló, könyökben behajlított jobbával a túlzottan kihangsúlyozott nemi szervek felé nyúlhatott, balkarját — a vállkiindulásból és a bal halántékon látható tapadási foltból következtetve — felemelve tartotta. Nagy ovális tapadó felület látható a fejtetőn is, miből feltehető, hogy valamit vitt a fején s ezt tartotta egyensúlyban bal karjával. Fejtetőről előrefésült haja (a jobb fület is elfedve) rendezett csomókban kucsmaszerűen takarja fejét, hátul a tarkó fölött kidudorodás figyelhető meg, amely könnyen összefügghetett a fejtetőn tartott dologgal. A kissé jobbra és lehajtott fejen az igen keskeny arc hegyes szakállban végződik. Az arc finomabb vonásai sokat szenvedtek, durvultak a mázbevonás folytán. Szemei így is beszédesnek, szúrósnak látszanak, orra (ma részben le is kopott) tompán széles, bajusza is megállapítható, feltűnően keskeny az álla. Mindezekből s az erősen kidomborodó pofacsontból is, már germánra is következtethetünk. Felső-

teste meztelen, övön alul viszont rovátkás nadrág takarná testét, amely azonban a formáló kombinatív hajlama miatt csak rövidnek, úszónadrág-félének látszik.

Az egész testtartás, fejforma és (bár ez esetben elrontott, összekonfundált) ruházat, illetőleg ruhátlanság békés szolgálatba vett barbár,

19. kép. — *Savariai agyagszobrocska.*

minden valószínűség szerint germán hadifogolyra, rabszolgára vallanak. Korának meghatározásánál döntő faktornak tekinthető mázas volta. Az agyagminták és cserepek, amelyek lelhelyének környékéről felszínre kerültek, a Kr. u. II. és III. század jellegzetességeit demonstrálják. Kizáró kritériumként állíthatjuk fel azt, hogy a máz sem a korai I. századi, sem a Pannóniában kizárólagos késői, IV. századi mázbevonással nem azonos. A formai elemeket is számbavéve, szobrocskánkat a nagy quád-markomann háborúk utáni, azoknál évtizedekkel későbbi időre, a II. század

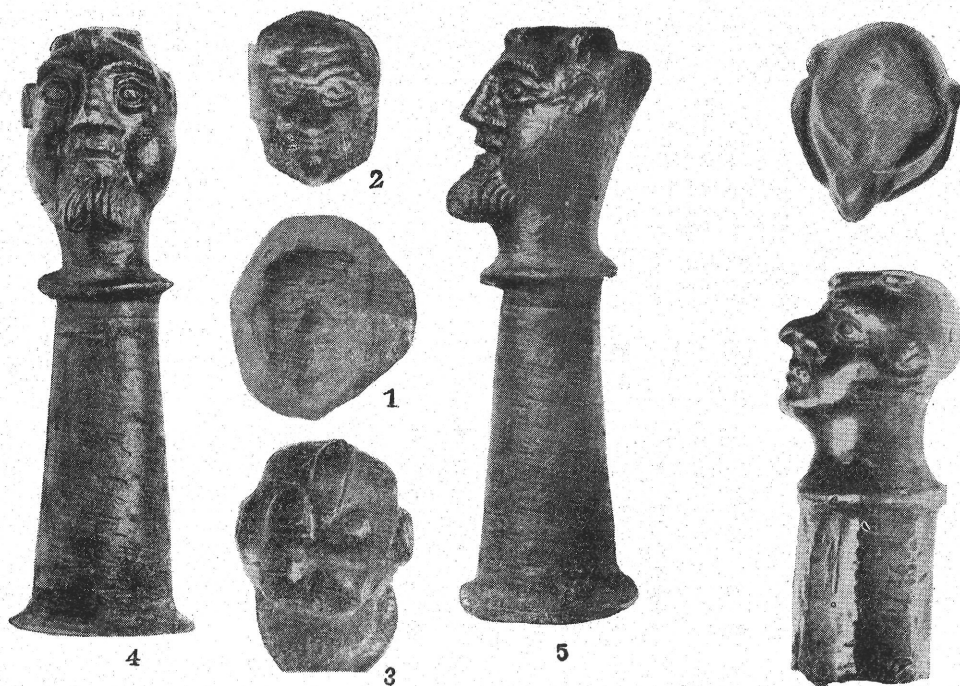
végére vagy a III. század elejére tehetjük. Priapikus jellege miatt pedig ezen emlék egyben abba a csoportba is sorozható, amelyről a komikus jellegű és formájú, germánokat ábrázoló bronzszobrocskákkal kapcsolatban lesz szó. A savariai agyagszobrocska magassága 9·8 cm.

A másik emlék negatív agyagminta (20. kép 1—2. sz.), amely 1934-ben a brigetioi (szőnyi) tábortól keletre eső első burgus (Kuruc-domb) melletti rómaikori fazekastelepen végzett ásatásunk folyamán került napfényre.⁹⁸ Germánt ábrázoló arcnak a mintája, amelyből akár agyag-, akár bronzfejet lehetett kinyomni, illetőleg kiönteni. A minta mindössze 40 $\frac{m}{m}$ magas és 36 $\frac{m}{m}$ széles, öntvénye, tehát maga a fej pedig 31 × 22 $\frac{m}{m}$ nagyságú.

Mint azt az öntvény képe mutatja, fej elülső részével van dolgunk. Ez a kétségen kívüli germán arc rokonvonásaival megerősíti az előbbi, savariai agyagszobor germán jellegét. Legfeltűnőbb a szakáll azonossága, majd a bajusz háttérbe szorítása, sőt ez esetben annak szinte teljes elmaradása; a széles orr s a pofacsontok hangsúlya jellemzi a szőnyi mintát is. A szemek itt is élénkek, a szemöldökök viszont mintegy egymásbafolyó zsinórral jelzettek. A fülek közül itt is csak a bal látható, csak az van megformálva. Az etnikai azonosítás szempontjából oly fontos haj itt is elfödi félig a homlokot; azonfelül azonban balról jobbra fésült és a jobb halánték felett (a lenyomaton) a tipikus germán hajcsomóba, *nodus*-ba kötött.

Bizonyos groteszkség, komikus vonás jelentkezik azonban ennél a fejnél is, amire már az előzőnél céloztunk.

A következő fejezetben alkalmunk lesz egy brigetioi lelhelyű szép bronz mellszobrocskával és germán nő kisbronzának töredékével foglalkozni, amelyekkel kapcsolatban (egyéb adatokra is támaszkodva) lehetségesnek tartjuk, hogy azok Brigetioban, a Duna szemben levő északi partján lakó quádok és markomannok egyik állandó és legfontosabb érintkezési pontján keletkeztek. A brigetioi agyagmintával e tekintetben kézzelfogható bizonyíték van kezünkben, hogy a Kr. u. II. és részben még a III. században e területen divatos germán-figurák helyben készültek. A germán betörések, majd leveretéseik emléke, a germán rabszolgák sajátságos külseje, különösen pedig jellegzetes hajviseletük élénken hatottak a római művesség fantáziájára is s készítményeik soraiból nem

20. kép.

1-2. Agyagminta germán-fejjel Szőnyből.
3-5. Phallitikus bronzfejecske csőtalapzaton.

21. kép.

Pannóniai lelhelyű
dísztag bronzból.
Magyar Nemzeti
Múzeum.

hiányoztak a megvetés, gúny és csúfolódás, megbékélt időkben viszont a barátkozás szülte játékos, kómikus ábrázolások sem. Mint mintánk mutatja, még díszesebb edényeiket, lámpáikat is díszítették az edény falára applikált germán félfejekkel. (A kurucdombi ásatás folyamán több pozitív, hátul síma terracotta-félfej került ugyanis felszínre.)

3. Bronzszobrocskák.

A nyugati germánok pannóniai ábrázolásainak harmadik csoportját a bronz kisplasztika emlékei alkotják. Utóbb tárgyalt brigetioi agyagminta arcvonásai, valamint az ugyancsak ismertetett savariai agyagszobor phallitikus jellege arra készítetnek bennünket, hogy a M. Nemzeti Múzeum néhány, eddig ebben a tekintetben figyelemre nem méltatott bronzfejecskejét a germán-ábrázolások szempontjából is megvizsgáljuk.

Vessük össze a M. Nemzeti Múzeumnak felfelé vékonyodó, csőszerű talapatból kinövő bronzfejcskóját (20. kép 3—5 sz.)⁹⁹ a szőnyi minta lenyomatával, a szemeknek ugyanolyan megmintázásával, ugyanazzal a duzzadt pofakezeléssel, orrformálással találkozunk. Másrészt a savariai agyagszoboréhoz hasonló, rövidre nyírt bajusza van. Mindkét utóbbi agyagemlékkel rokon viszont a szakáll-forma: kettéosztott jelen esetben és jól gondozottnak látszik. Fülel természetellenesen magasan vannak, s mint az ismerttetendő dunapentelei kis fejen is, itt is C, illetőleg fordított C formájúak. Külön érdeklődést vált ki a fejtető megformálása: a haj egyszerűen csak vonalkákkal jelzett, a súlypont a fejtetőn levő idegen tárgyon van. A homlok közepe felé irányított phallus látható itt a kidudorodó herékkel. Utóbbiak a nyúltagyból kinövő, párhuzamos két kidudorodással mintegy négyszöget alkotnak. A nemi szervek ütés folytán (rúdra való erősítéskor) ellaposítottak. A phallitikus szimbolum tekintében is kapcsolatot találunk tehát a savariai agyagszobrocskával, ami a M. Nemzeti Múzeum bronzának germán jellegét alátámaszthatja.

Hogy tényleg fejtetőre helyezett phallitikus szimbolumról van szó, azt a M. Nemzeti Múzeum egy másik hasonló, sőt azonos rendeltetésű, ez esetben hétoldalú hüvelyre helyezett bronzfeje is igazolja. (21. kép.)¹⁰⁰ A phallus a herezacskókkal itt is erősen ellapított a kalapácsütésektől. A fejtípus erősen elüt ez esetben az eddig tárgyaltaktól: valósággal komikus figurának hat. Egy ugyancsak csupaszképjű és nagyorrú, belül üres kis bronzfejen (a M. Nemzeti Múzeumban) a homlok jobb oldalán, pontosan a germán *nodus*-t illető helyen látható ugyancsak ellapított kidülledő valami, ami ott azonban hajcsomónak, a jellegzetes germán hajdísznek tartható. (22. kép.)¹⁰¹ Fiatalabb ember feje, a szemek valószínűleg nemesebb fémből voltak a szemüregbe berakva, oldalt a széleken mintha keskeny pofaszakáll vonulata látszana. Szája nyitott s így fogai látszanak. Germán jellegét az említett hajcsomón felül a bal halántékon látható, pontosan kerek (szegeccszerű) kidudorodás is alátámasztja. Ily kerek jelenséggel, ha bemélyülő formában is, a kétségtelenül germánt ábrázoló bronzszobrocskáinknál is találkozni fogunk.

Germánok karikírozásának divatját illető véleményem¹⁰² igazolására Alföldi András *Martialis*-t idézi¹⁰³: *Persona Germana. Sum figuli lusus russi persona Batavi. Quae tu derides, haec timet ora puer.* Ezen irodalmi

adat teszi lehetővé még két másik m. nemzeti múzeumi bronzfejnek¹⁰⁴ a barbár-karikatúrák közé való sorolását. Utóbbiak még nagyobb eltérést mutatnak az ismert barbár-típusoktól. Minden esetre azonban igen beszédes maradványai annak, hogy mily kedvelt tárgya volt a római kisplasztikának itt a Duna mentén is az idegen, a rómaiak szemében groteszk, Martialis szerint nevetséges, a gyermek szemében pedig egyenesen ijesztőhatású barbár alakok mintázása. Miután teljesen meggyőző kritériumok arra nézve, hogy ez esetekben is germánok lennének az ábrázoltak, nem állanak rendelkezésünkre, eltekintünk azok bemutatásától. A rajtuk mégis észlelhető germán jellegzetességek közül feltűnő az egyik fej tetejének közepén lendületes csomóba hátrafésült haj. Idősebb, elől már kopasz ember karikatúrájáról lévén szó, ezen jelenségre könnyen alkalmazhatók Tacitus szavai: ¹⁰⁵ ...*apud Suebos usque ad canitiem horrentem capillum retro sequuntur, ac saepe in ipso vertici religatur...*

Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy egyes ábrázolásokon a fej-bübon látható hajcsomó — Harald Koethe szerint¹⁰⁶ — a hivatásos bajvívók, különösen az ökölvívők jellegzetes hajviselete. A hivatkozott példák azonban erősen elütnek a pannóniai germán ábrázolásokon észlelt *suebus nodus*-tól.

*

A pannóniai, helyesebben magyarföldi bronzszobrocskák tanulmányozása két szempontból különösebb fontosságú; részben a már ismertetett egyéb anyagú ábrázolásokkal való egybevetéssel módunkban van ugyanis bizonyos jelenségek alapján a germán-viselet két felmerült problémáját kissé megvilágítani.

Az egyik a már említett övkorong (Gürtelplatte) kérdése. Az ősgermán ruházat ezen tartozéka a római korban szembetűnő módon két, egymástól nem messze fekvő dunamenti tábor körüli maradványokon jelentkezik. Megtaláljuk — mint említettük — a brigetioi dombormű középső germánján és a Museum Vindobonense bécsi lelőhelyű, egész alakot ábrázoló bronzszobrocskáján (23. kép.)¹⁰⁷ A 11 cm magas szobrocska kétségtelenül applikáció volt valami bútorfélén, miként ezt durván

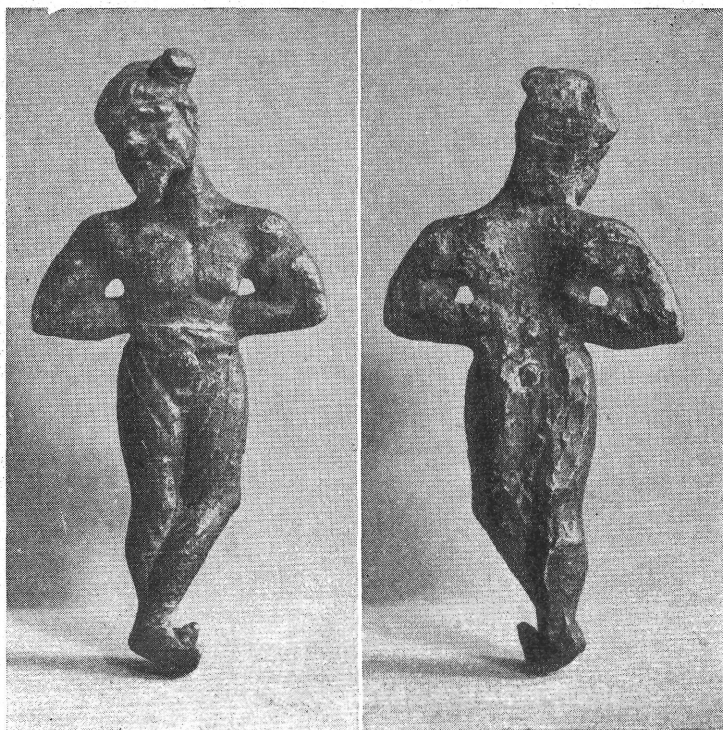

22. kép.
Pannóniai lelőhelyű
kisbronz a Magyar
Nemzeti Múzeumból.

kidolgozott háta is mutatja. Hátrakötött kezű (?) vagy táncoló germánt, talán éppen germán foglyot ábrázol a legjellemzőbb népi külsőségekkel: meztelen felső testtel, bokáig érő, szűk, csavart nadrággal s *suebus* eredetű germánokra jellemző hajviselettel, a kiálló hajcsomóval. Utóbbinak a szokatlanabb baloldalon való megjelenésével majd a másik probléma tárgyalásánál fogunk foglalkozni.

Az első kérdés szempontjából bennünket most a nadrádját tartó öv alatt, a hastájon látható lapos, kerek szegfej érdekel. Mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a kerek korongot tényleg szeg, illetőleg inkább szegecs módján alkalmazták. Hátsó vége a fényképen is jól látható. Nem áll tehát Kennernek a brigetioi kenotáfium tárgyalásánál idézett megállapítása, hogy a szeg »nicht ganz durchgeht; man gewahrt auf der Rückseite von dem Ende des Nagels nichts.« Ezzel szemben a szeg — miként arról értesültem¹⁰⁸ — hátul is szegecs módjára szétlapított. Fontos tudomásul vennünk ezenkívül azt is, hogy a szegecs a szobrocskával azonos anyagból: bronzból van s azonfelül patinája is ugyanaz; azzal tehát egykorú, egyidőben, egyszerre készült. Elnagyolt háta miatt joggal merül fel a kérdés, hogy valaminek, pl. fából készült tárgynak az applikációja volt, amely esetben fel kellett erősíteni is a fára. Eltekintve attól, hogy egy éppen a test közepében alkalmazott szeg ezt a feladatot meg nem oldhatta, mert előbb-utóbb meglazulva a tárgy könnyen elfordulhatott eredeti helyzetéből, az antik művészet ilyen brutálisan ható megoldást nem ismert. Feltétlenül ellentmond ennek a szegecs hátsó fejének a leverése is. Az arc bizarr, de kifejező volta mellett is mozdulatban, formában, a musculatura hangsúlyozásában művészi készségről tanuskodó szobrocskán igen harmonikusan helyezkedik el az öv alatt a korong. Annak szegecs útján való kiemelkedőbb, plasztikusabb ábrázolásával a kis szobor mestere vagy a minta készítője az ősgermán viseletből, sírokból ismert övkorongot (az ú. n. Gürtelplatte-t) akarta érzékeltetni, kihangsúlyozni, miként azt a brigetioi dombormű ismertetésénél is igyekeztünk bebizonyítani.

Itt említjük meg a közeli Carnuntumban lelt szerényebb mellszobrocskát (a Carnuntumi Múzeumban, Deutschaltenburg), amely időbelileg és stílusbelileg egyaránt a következőkben tárgyalandó két bronzfejjel, illetve mellszobrocskával tart közeli rokonságot.¹⁰⁹

23. kép.

Germánt ábrázoló kisbronz Bécsből. Museum Vindobonense.

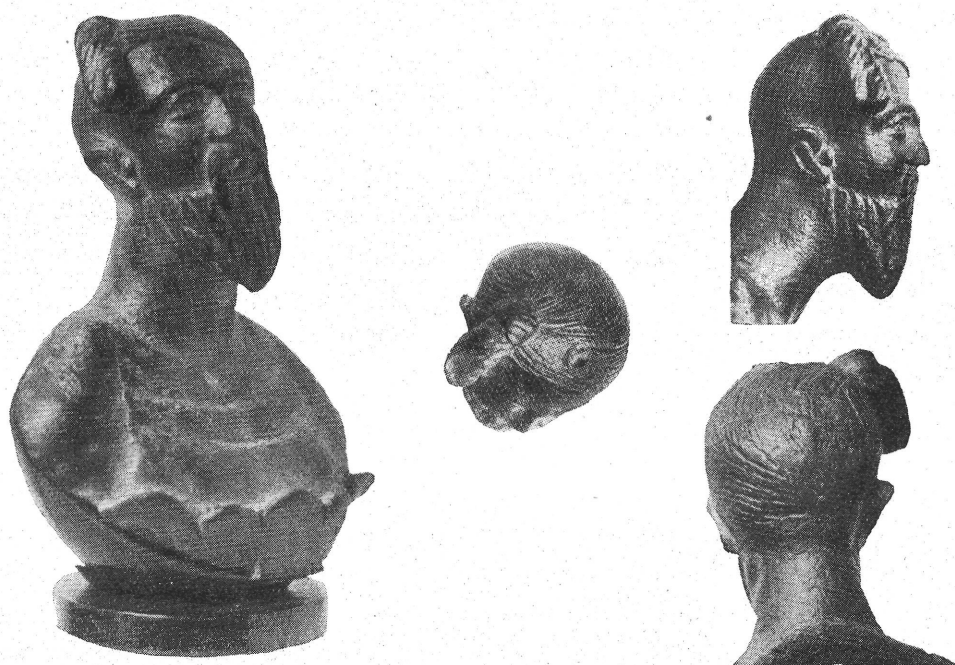
A másik probléma, amely ezen bronzszobrocskák tárgyalása kapcsán felmerül, a germánoknak — ábrázolásokból és írókból egyaránt ismert — jellegzetes hajviselete körül forog. E tekintetben két emlék : egy brigetioi bronzbüszt és egy dunapentelei bronzfejecske szolgáltak meglepő jelenségekkel. A két bronzfej a dunai határvonal (*limes*) felett (a mai Cseh- és Morvaország területén) lakott markomannok és quádok jellegzetes típusait ábrázolja. Ebben a tekintetben a kisbronzok között két legértékesebb emlékek tekintendők. Mint a továbbiakból látni fogjuk, a körülmények, a tárgyak kora, valamint lelőhelyük arra a megállapításra készítetnek bennünket, hogy ezen kis emlékekben a quád-markomann háborúk folyamán, illetőleg azok folyományaképpen a római művességbe, különösen a kisplasztikába beszivárgott új elemet lássunk. Mintha egyenesen divattá lett volna ebben az időben, a Kr. u. II. század végén a

quád-markomann háborúk következtében s ezen germán törzsekkel való egyéb kapcsolatokban a fajilag, haj- és ruhaviselet szempontjából egyformán idegenül ható népiségnek az ábrázolása. Aligha tévedünk, ha azt merjük állítani, hogy ezen képmások bizonyos helyi típusokat ábrázolnak, amely típusok — természetesen régen kialakult minták nyomán — éppen itt a Közép-Duna mentén keletkeztek. Ezen állításunkat erősen alátámasztja egy brigetioi kisplasztikai műhelynek, illetőleg mesternek (*Romulianus artifex*) igazolt működése és az ismertetett brigetioi agyagminta.¹¹⁰

A kis bronz-mellkép (24. kép.) Brigetioban (Szöny, Komárom megye) került napfényre és jelenleg a M. Nemzeti Múzeumban látható. (Lelt. száma 4—1933. 4.).¹¹¹ Magassága 9·8 cm. A hátul egyenesen, símán levágott, belül üres mellrész öt levélből álló kehelyből nő ki. A középső levél alatt (valamire való ráerősítését szolgáló) ma részben letört nyúlvány állott ki. Erőteljes és mégis nyúlánknak ható nyakon ül az érdekes fej, amelynek legfeltűnőbb jellegzetessége a rendezetten dús szakáll és a barbárjellegű, kétfelől lelógó bajusz mellett a különös hajviselet. A hátulról (egészen a tarkóról) előre fésült hosszú haj mint egy sapka borítja a fejet, betakarva részben a bal halántékot és a homlokot is. Az így gondosan összefogott hosszú haj csomóba kötve azután — sapka-bojt gyanánt — csüng le a fejtetőről a jobb halántékon. Ez a keret élénk, de komoly tekintetet övez, amelynek szemei határozottan tekintenek fölfelé előre ; az orr, bár hegyes, laposan kiszélesedő, húsosak az ajkak, az erős pofacsontokon itt is jól párnázottak az orcák. A jobb fülkagyló lényegesen nagyobb, mint a bal ; a jobb fülcimpa felett, a fülnyílást is elzáró, pálcaszerű, ferde idegen tárgy figyelhető meg : talán egy különös fülönfüggő dísz, vagy éppen a germán fajiség megkülönböztető, esetleg az előkelőbeket illető jelvénye lehet. A nyugodt összhatású mellszobrocska egyáltalán nem kelti bennünk a vad »barbár« benyomását, hanem inkább egy javaférfikorban levő komoly, sőt előkelő egyén portréját látjuk benne.

Ezen kiválóbb kvalitású kisbronz jelentősége abban áll, hogy nemcsak germán típust reprezentál, hanem kétségtelenül egy »személyiséget« ; meghatározott, a maga idejében ismert vezető, előkelő germán egyéniséget. Olyant, aminőt a császárkor egész folyamán a késő-római időkig — az egy *Arminius*-t kivéve — még a történelemből, az írott adatokból sem ismer-

rünk. Előkelőséget árulnak el az izmos s mégis formás nyakon a fej vonásai, tartása, a gondosan megformált hajzat, szakáll és bajusz, a beszédes szemek. A meztelen s szintén nemesen formált mellkas levélkehelyből nő ki : ez is tipikus módja, formája a magasabbrendűek ábrázolásának. Mindez művészi készséggel párosul. Szinte elképzelhetetlen,

24. kép. — Kis bronz-mellkép Szőnyből. Magyar Nemzeti Múzeum.

hogy az annyi pregnáns és előkelő vonást produkáló kis bronzszobor önmagáért vagy önmagában készült volna. Ezt az »egyént« előbb nagyban mintázhatták meg, életnagyságú szobrát faraghatták meg vagy önthették ki előbb s annak egyik jól sikerült másolata kisbronzban a szőnyi emlék. A Vágtorkolattal szemben, Brigetioban joggal gondolhatunk a quádok egyik királyi alakjára, akiknek megjelenése itt *Maroboduus*, *Catualda*, *Vannius* szereplésével kezdődik. A Kr. u. II. századi marcusi hadjárat idejének egyik római műveltségű germán vezéré, annak kifinomult, de mégis jellegzetesen germán képmását látjuk a szőnyi kisbronzban.

Ugyanez áll azonban a másik emlékre, a dunapentelei (Intercisa) kis bronzfejre (25. kép):¹¹² ugyanazt a nyugodt, előkelő fejtartást és arckifejezést találjuk meg rajta. Mindössze csak 4·2 cm magas. Természetellenesen hosszú (csószzerű) nyakával tulajdonképpen valami vastárgy (valószínűleg kés vagy kulcs) fogantyúja volt. A hüvelyszerű, lefelé bővülő nyakrészben elrozsdált vas maradéka látható. A hüvely alsó vége két bemélyülő vonallal díszített. A hosszúkás arcon (amelyet a hegyes szakáll még hosszabbra növel) ugyanaz a markáns kifejezés és ugyanazok a jellegzetes, népi sajátosságok figyelhetők meg, mint a brigetioi büsztön. Természetellenesen nagyok a (C, illetőleg fordított C alakban megmintázott) fülek. Hajviselete is teljesen egyezik a szőnyiével: itt hátulról és a baloldaltól jobbfelé fésült haj a jobb halánték fölött csomóra kötött. A csomó viszont itt jobban simul a fejhez, de így is jól megfigyelhető annak csomózása.

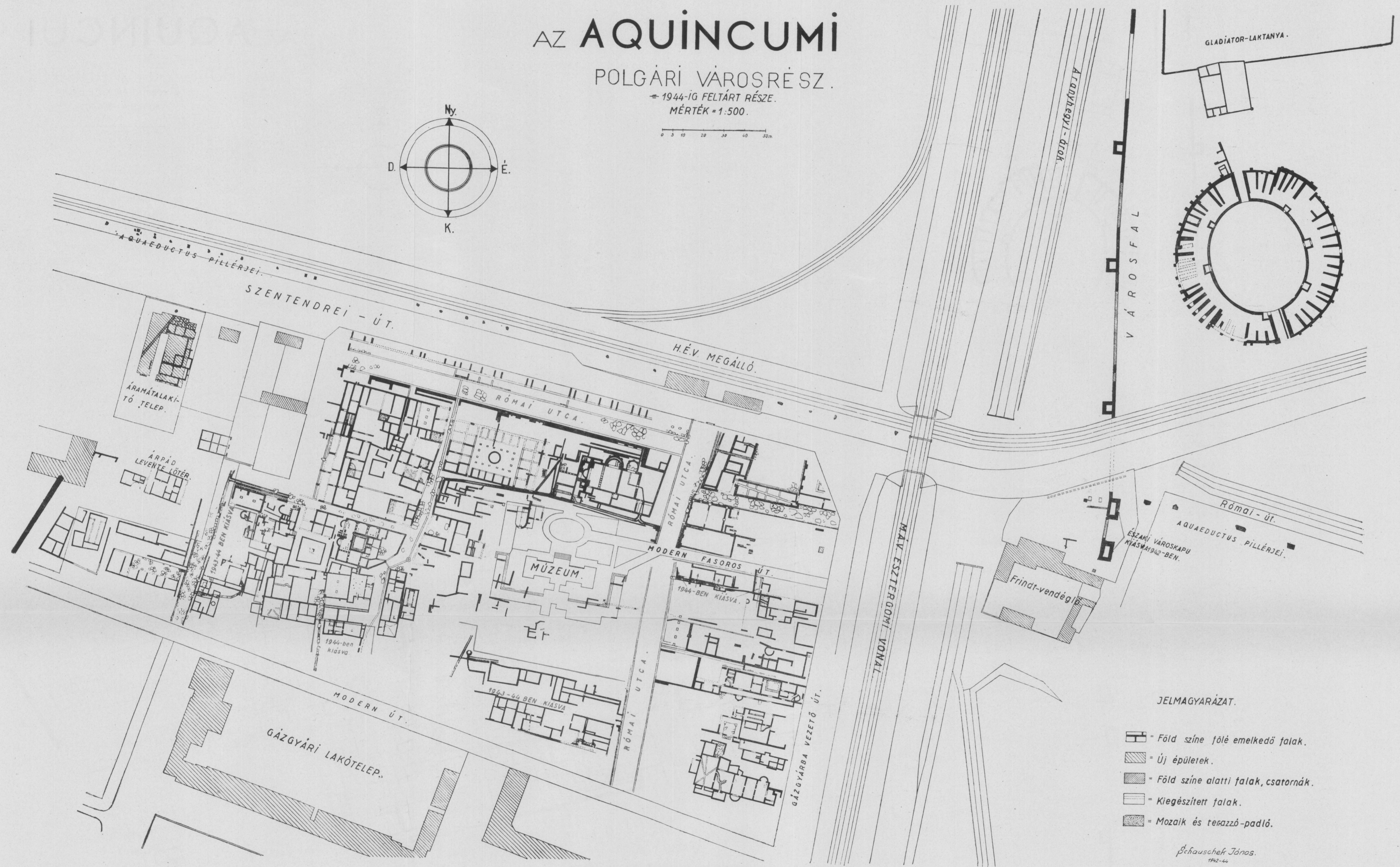
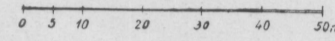
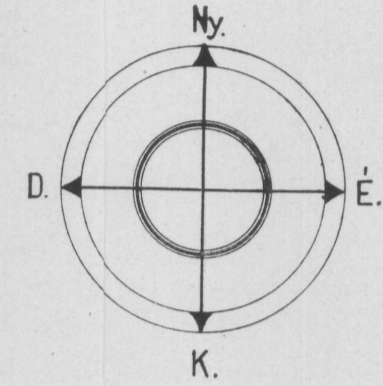
Figyelmen kívül hagyva azon egyezéseket, amelyek utóbbi két emléken azok népi sajátosságait és stilisztikai kivitelét illetőleg jelentkeznek, egy mindkettőn észlelhető különös s eddig másutt nem tapasztalt, vagy talán figyelemre nem méltatott jelenségről kell megemlékeznünk, amely az emlékek közeli rokonságát még jobban kidomborítani látszik. Míg a brigetioi kis bronzbüsztöt meg nem tisztítottuk, ez a fontos jel nem tűnhetett fel. A fejtetőn elől látható, kb. 5 $\frac{m}{m}$ átmérőjű, bemélyülő kerek lyukról van szó. Belsejében töréses a felület, valami kiállhatott tehát innen. Hasonló kerek lyukat találunk az intercisai kis fej homlokának jobboldalán is, amelynek átmérője arányosan csak 3 $\frac{m}{m}$, mélysége pedig kb. 1·5 $\frac{m}{m}$.

A már említett karikatúra-fejet leszámítva, ahol hasonlóan kerek, de kiemelkedő pont található a bal halánték fölött, ez a különös lyuk — tudomásom szerint — eddig csak fenti két esetben volt megfigyelhető. Hogy ezen feltűnő jelnek értelmét, jelentőségét kutathassuk, a germánok gyakran megtárgyalt népi hajviseletével¹¹³ kell előbb röviden foglalkoznunk. Tacitus a *suebus*-okról szólva¹¹⁴ megemlékezik ezen hajviseletről: »*Insigne gentis obliquare crinem nodoque substringere. Sic suebi a ceteris Germanis, sic sueborum ingenui a servis separantur. In aliis gentibus, seu cognatione aliqua sueborum seu, quod saepe accidit, imitatione, rarum et intra iuventae spatium, apud suebos usque ad canitiem, horrentem capillum*

AZ AQUINCUMI

POLGÁRI VÁROS RÉSZ.

→ 1944-IG FELTÁRT RÉSZE.
MÉRTÉK = 1:500.

JELMAGYARÁZAT.

- = Föld színe fölé emelkedő falak.
- = Új épületek.
- = Föld színe alatti falak, csatornák.
- = Kiegészített falak.
- = Mozaik és terasz-padló.

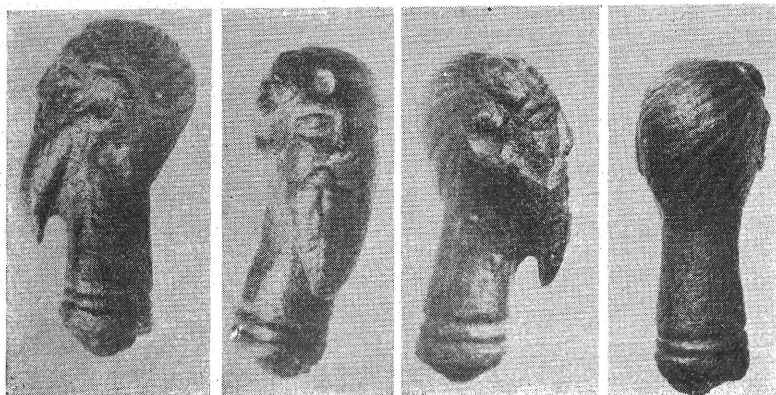
Schauschek János.
1942-44.

1. kép. — A polgári település teljes rajza. (1944. IX. 5-ig feltárt részek).

retro sequuntur; ac saepe in ipso solo vertici religatur; principes et ornatiorem habent.»

Ezen adattal egybehangzóan az ábrázolások általában azt mutatják, hogy a fiatalabbak hajuk nagy tömegét ferdén, oldalt fésülve a homlok közelében a halánték fölött csomóba kötve viselték. Magának a *suebus nodus*-nak a formája természetesen nemcsak az emberek kora szerint, hanem törzsek, területek, korok szerint is bizonyos különbségeket, változásokat mutathatott. Különbségek keletkeztek azáltal is, hogy egyik-

25. kép.

Germánt ábrázoló kis bronzfej Dunapenteléről. Magyar Nemzeti Múzeum.

másik ember ízlésesebben, elegánsabban tudta és akarta elrendezni ilyformán haját: magasabbra vagy alacsonyabbra engedte a hajcsomót; a hanyagabbak vagy ügyetlenebbek pedig csak rendetlenül, odavetett módon viselték ezt a faji jellegű hajtincset. Gondoljunk e tekintetben a zsidók rituális, kétoldali hajtincseinek különbségeire: van, aki gondosan felcsavarja azokat, másiknál viszont rendetlenül lógnak le. Egy bizonyos: a germán *nodus* csak ott található meg, ahol nincs semmiféle fejfedő ruházat.¹¹⁵ Miként a haj csomóba-kötésének az oka tulajdonképpen gyakorlati volt (a szabad germánokat megkülönböztető hosszú haj, különösen harc közben, akadályul ne szolgáljon, tehát csomóba kellett kötni), akként a bizonyos korban (főként öregkorban) történt hajviseleti változásokat is az élet, a szükség idézte elő. Az öregeknél

a *nodus* azért van hátul, mert elől már nincs hajuk, vagy sok esetben kevés a hajuk.

Ugyanez az egyszerű, gyakorlati ok ad magyarázatot arra a sokat vitatott kérdésre, hogy miért szerepel a csomó hol az egyik, hol a másik oldalon. A legtöbb esetben — mint két utóbbi emléken is — a *nodus* a jobboldalon szerepel s csak kivételes esetben — mint az övkorongos bécsi szobrocskán — találjuk azt a baloldalon.¹¹⁶ Ebből lényegbe vágó következtetéseket levonni, miként pl. H. Fischer tette,¹¹⁷ hogy »über dem rechten Ohr angebrachte *nodus* die älteste Form« lenne, nem engedhető meg. Egyszerűen emberi, alkati okai, megszokások szolgálnak ennek magyarázatául. Az emberiség nagyobb része természetszerűleg jobbkezes. A legtöbb ember ma is bal oldalon választja el haját, hogy a nagyobb hajtömeget a jobb (ügyesebb) kézzel fésülje el s a jobbkezevel tartsa rendben a frizuráját ; a jobbkezes germánnak is könnyebb volt a harcban, munkában öt zavaró hosszú haját jobbkezevel elrendezni s hogy az le ne lógjon, jobbjaival csomóba felkötni. Természetesen akkor is voltak (kisebb számban minden esetre) balogok, balkezesek, akik ugyanezt a műveletet balkézzel a baloldalon végezték el. Így érthető a baloldali csomónak viszonylagosan ritka előfordulása. Ezen az úton is — még pedig akaratlanul — arra a megállapításra kell tehát jutnunk, hogy az ábrázolt germánok egyéniségek, meghatározott, sőt ismert személyiségek.

Semmi határozottat sem tudunk felhozni az ismertetett két szép fején látható homlok-lyukra vonatkozólag. A mai emlékeanyag ismeretében csak feltételezéseink juthatunk. Talán az ősgermán sírok anyagának erre vonatkozó pontosabb megfigyelései hozhatnak teljesen elfogadható magyarázatot ezen jelenségre. Az egyik magyarázatot talán éppen *Tacitus*-nak fenn idézett adatából meríthetjük : *principes et ornatiores habent*. Fischer szerint ugyanis »ist der *nodus* auf den bildlichen Darstellungen eine Auszeichnung der Führer.«¹¹⁸ Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy »weit mehr Denkmäler mit Germanen ohne *nodus* gibt, als mit.« Maga *Tacitus* is különbséget tesz e tekintetben a szolgák és rabszolgák között. »Die Trajanssäule redet m. E. mit aller Deutlichkeit — mondja Fischer.¹¹⁹ Nur drei oder vier Leute haben hier den *nodus* und diese stehen an hervorragender Stelle.« »Niemals haben solche, die in Massenkampf stehen, den Haarknoten.«¹²⁰ Furtwängler is azon a véleményen van, hogy csak az

előkelőket illeti meg a hajcsomó.¹²¹ Fischer felveti egyenesen a kérdést, »ob der Haarknoten zur Auszeichnung oder zur Kenntlichmachung gedient habe?«¹²² Ezen véleményeket már az ismertetett szőnyi kenotáfium domborműve is alátámasztja, amelyen szintén csak a vezetőn, a legelőkelőbbnek tűnő germánon látunk *nodus*-t. Ugyanez a személyiség azonban, mint említettük, fejdíszszerű szalagot vagy pántot¹²³ visel a homlokán, azaz *ornatiorem capillum*.

Ez a szalagszerű fejdísz — mint ugyancsak láttuk — az egyik aquincumi lepénymintán is előfordul. Ebből kell kiindulnunk, ha a két bronzfejen levő homloklyuk értelmét keressük: egy homlok- vagy fejdísz applikálásának a módja, lehetősége miatt volt szükség a kis szobrokon ily bemélyedésre. Oly szobrokon, amelyek előkelő személyiségeket ábrázoltak. Schumacher úgy véli,¹²⁴ hogy a *principes et ornatorem habent* kitétel »kann auf verschiedenartigen Haarschmuck bezogen werden«, s mégis azon a nézeten van, hogy »Tacitus in erster Linie einen hörner-, busch- oder federartigen Aufbau des Haares im Auge hatte.« A mi homloklyukaink ismeretében fenti szövegnek ezen magyarázata megdől, mert az ilyen ékítmény nem állhatott hajból: e fejeken megvan külön a hajékítmény: a *nodus*, s megvan a külön fejk alkalmazásának rögzítési lehetősége: a homloklyuk is!

Ammianus Marcellinus említi¹²⁵ *Chnodomarius*-t, az alemannusok királyát, »*cuius vertici flammis torulus aptabatur, anteibat cornu sinistrum*.« Már régen felkeltette ez a *torulus* az érdeklődést szakkörökben, jelentőségét, formáját illetőleg még sem rendelkezünk kielégítő magyarázatokkal. Girke megjegyzi ehhez,¹²⁶ hogy az a feltevés, amely szerint a *torulus*, mint régebben mások s újabban Schumacher hitték, a hajbóbitát (»Haarbusch«) jelentené, *Ammianus* szóhasználata alapján fenn nem tartható. Megállapítja továbbá Girke:¹²⁷ »unter den Tuschzeichnungen der Bibel von St. Paul erblicken wir bei einem Beamten des fränkischen Hofes eine goldgelbe Kopfbinde. Vielleicht haben wir uns den *torulus* des Königs Chnodomar dieser Binde ähnlich zu denken.« Müllenhoff a második ide tartozó *Ammianus*-helyre (29., 1., 31: *torulo capiti circumflexo*) megjegyzi:¹²⁸ »Da die Alemannen oder Schwaben die Nachkommen der echten Sueben sind, so stellt der *torulus* des Chnodomar vielleicht das dar, was *Tacitus* an unserer Stelle meint.«

A brigetioi kis bronzbüsztön nehéz elképzelni egy homlokpántot, a lyuknak az elhelyezése ezt teljességgel kizárja. Ez inkább a dunapentelei fejcskénél lehetséges, ahol a lyuk a homlok oldalán van. Utóbbinak bemélyülése alkalmas lehetett egy díszes keskeny (arany?) pánt elhelyezésére.

E kerekformájú jelenségeknek egy másik s elfogadhatóbb magyarázata vallási, szimboliztikus tartalmú lehet. Tudomásunk van a germánoknak egy szarvasistenségéről, akit agancs formájával szimbolizáltak a fejen. E tekintetben nagyon figyelemre méltó Girke-nek intuitív megállapítása : »Es muss einmal eine Zeit und ein Gegend gegeben haben, die diese Kopftracht bei den Menschen kannte. Denn der Mensch denkt sich seine Götter nur im Anschluss an das, was er auf Erden sieht. Ob aber die Germanen Hirschgeweihe als Teile der Kopfbekleidung kannten, ist nicht erwiesen. Sehr leicht möglich ist es, dass die Ausbildung des Hirschgottes auf keltischem Gebiete erfolgte.«¹²⁹ Nem szabad tévedésbe esnünk, hogy »kelta terület« alatt a pannóniai keltaságot értsük. Ezen kultuszok, mint maguk a germán törzsek is, messze nyugaton fekvő kelta területről jöttek, gondoljunk csak a kelta *Cernunnos*-szarvakra. Feltehető azonban, hogy e kultikus szokások (más germán elemekkel egyetemben) Pannóniának kelta vidékein, így pl. éppen Brigetioban (a kelta Breg-ből származik) is, legalább átmenetileg, feltűnhettek, felburjánozhattak. Számolni kell ez esetben a szarvas-isten kultusza és a szarvakkal ellátott sisakok divatja közötti összefüggéssel is. Nem ismeretlenek ugyanis utóbbi sisakok itt a Közép-Duna mentén is, mint egy aquincumi díszes sírkő harcosának, *Castricius*-nak két szarvval ékes sisakja is mutatja.¹³⁰

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a bronzszobrocskák, de egyben az összes itt közölt germán ábrázolások ismertetését germán nő képmásának a bemutatásával (26. kép)¹³¹ zárhatjuk le. Töredékről van szó, amely egy nő meztelen felsőtestét ábrázolja a fejjel és részben a karokkal. Brigetioban (Szöny) találták, állítólag a Dolichenum leleteivel.¹³² Ugyanazzal a magángyűjteménnyel került a Magyar Nemzeti Múzeumba (lelt. száma 4—1933. 97.), amellyel az ismertetett kis bronzbüszt. A 4·7 cm magas bronzszobrocska a mellrészek alatt tört le alsó részéről. Hiányzik a bal alkar és a behajlított jobbkar kézfeje. Belül üres öntésű. Felülete rétegesen lepattogzó sötétzöldes patinával borított.

A kissé balra fordított fejecskén az arcot hosszú haj kereteli, amely hátul természetesen, rendezetlenül omlik, le betakarva vállait s részben a hátát is. Éppen ez a természetes hajkezelés vagy hajviselet — a homlok közepén levő kettéválasztásnál előre eső kis hajtinccsel — rendkívül jellemző a germán nők ábrázolásait illetőleg.

Mikor először merült fel a gondolat, hogy germán nő képmásával van dolgunk, a szobrocška típusára vonatkozólag előbb negatív bizonyítékokat igyekeztem produkálni. A finom ovális arc, a fej kecses meghajtása, a ruhátlanság, valamint a karok helyzete némileg Venusra vallának. Ha a karok magasabbra lendülnének, szó lehetne a haját fésülő, befonó, tartó istennőről. A fejtetőn a haj fölött keresztben kiáll egy kis hosszúkás bronztag. Amennyi-

ben ezen törési felület lenne, valami kiálló fejékre, pl. Isis-jelvényre gondolhatnánk. Ez azonban szélesebb felépítésű diadémmal függ össze, mint éppen legutóbb publikált brigetioi Isismellszobrocskáknál is láthattuk. (Arch. Ért. 1942., 218. kk. XXVII., t. 4—6.) Azonkívül Isist éppen ruhásan ábrázolták, mellén a jellegzetes Isis-csomóval. A fejtetőn kiálló tagocška inkább a kis szobor rendeltetésével függhet össze; valami ilyesféle célt szolgálhatott a mellbimbók alatt a középben látható lyuk is. A karok mozdulata is valószínűleg rendeltetésével lehetett kapcsolatos: talán egy kisebb bronzcsoport trófeuma alatt, mellett, ahhoz támaszkodva, egyik karjával azt fogva állott vagy esetleg ülhetett. A Lugdunum Convenarumban lelt, s újabban ismertté vált, germán nőt ábrázoló álló márványszobor¹³³ pl. trófeum tartozéka volt. Hozzánk közelebb eső, sok tekintetben forrásközvetítő területről, Aquileiaból ismerünk igen rokonvonású fejet, illetőleg mellszobrot trófeum-maradvánnyal szoros kapcsolatban.¹³⁴

Már ezen analógiák is kétségtelenné teszik, hogy barbár nőnek, mégpedig germán asszonynak szobrocskájával van dolgunk. A homlokon

26. kép. — *Brigetioi kisbronz germán nő ábrázolásával. Magyar Nemzeti Múzeum.*

kettéfésült, s azután természetes rendezetlenséggel leomló haj, különösen pedig a homlok közepét élénkítő kis hajtincs, a fej tartása, az arc jellege nem hagynak kétséget aziránt, hogy az ábrázolt népiségét a híres firenzei ú. n. *Thusnelda*-típus¹³⁵ körében kell keresnünk. Ugyanez a hajviselet ötlik szemünkbe egyébként a Gemma Augustea alsó részén (a bal sarokban) ülő germán nőn is. Mindezek régebbi, talán még a hellenisztikus művészetben, a fogoly gallus nővel kapcsolatban kialakult előképre: a fogoly barbár nő megadóan fájdalmas alakjára mennek vissza. A mi brigetioi szobrocskánk külön értéke, hogy ezt a típust (esetleg éppen helyi műhely produktumaképpen) még a Kr. u. II. század végén is híven megőrizte.

*

Mint láttuk, a pannóniai germánábrázolások — kevés kivételével — a II. század második felében lezajlott quád-markomann háborúkkal vannak egyrészt tartalmi kapcsolatban, vagy azokkal kapcsolatban váltak a római művesség tartalmi és díszítő elemeivé. Már régen kedvelt témája volt a római művészetnek és iparnak a barbárjellegű, így a germánalakok ábrázolása. Már *Tiberius* és *Germanicus* győzelmei után, majd *Traianus* idejében is a gyűlölt germánoktól való félelem alóli felszabadulás érzete válthatta ki ezt a római, s így a provinciális művességben. Az éremverésben is megnyilatkozik ez, miként arra Alföldi a germán nő szimbolisztikus jelentőségével kapcsolatban rámutatott. A mi esetünkben pedig a *Marcus*-érem ennek tüntető bizonyítéka megkötözött álló germánalakkal és gyászoló germán nővel.

Hogy a brigetioi kis bronzbüszt — mint Hekler vélte — az I. századba lenne datálendő, fentiek után tarthatatlan. Az adamklissii emlékmű basterna-típusaival való rokonsága — mint régebben gondolták — szintén nem áll. Az ismertetett emlékek között művészi készség szempontjából és tartalmilag is kétségtelenül kimagaslik. Külön értéke, hogy jellegzetes fejével, festőien elrendezett hajával és külön esztétikai hatást nyújtó *nodus*-ával éppen ezen germántípus legrégebb megmaradt képviselőjéhez, a hellenisztikus görög művészet egyik ragyogó emlékéhez, a brüsszeli márványfejhez áll legközelebb. Régi tradíciók őrzője tehát, mint a császárszobrok domborművek és lepényminták.

Nem kisebb jelentőségűek azonban a többi emlékek sem. A kőemlékek és az aquincumi lepényminták valóságos történeti dokumentumok: a Kárpátok-övezte magyar földön egykor lejátszódott nagyfontosságú események, a római birodalom léte szempontjából is jelentős tettek dokumentumai. Művészetileg pedig emlékeinkben élénken vetítődik vissza a már leáldozóban levő klasszikus művészetnek pannóniai kivirágzása.

A mi helyi szempontunkból fontos kő-, illetőleg agyag-emlékeink mintegy »történelmi domborművekként« a germánra támadó római hős (császár) jelenetének három típusát is megőrizték számunkra: a gyalogos, a lóról támadó és a diadalszekéren vágató jelenetét. E tény fontosságát pedig emeli azon megállapításunk, hogy mindezen ábrázolások egyidőben, itt lejátszódott események emlékei.

A többi kisebb, de hasonlóképpen beszédes pannóniai emlék szintén amellet tanuskodik, hogy a helyi típusok is hozzájárulhattak a római, ez esetben a pannóniai helyi iparművesség gazdagításához. A germán, a *quadus* a római művészetben és művességben nemcsak mint alak, mint ethnikum jelentett új, jellegzetes szobortémát, hanem egy mélyen átívódott és állandóvá lett dekoratív elemet is.

JEGYZETEK

A GERMÁN ALAKOK PANNONIAI EMLÉKEKEN C. TANULMÁNYHOZ

- ¹ *Marosi Arnold*, Székesfehérvári Szemle I., 1931., 4., 6. k. — V. ö. a Lajta-hegységben talált quád-sírt: *Franz*, Ber. 138. Franz ezen sírt s egyéb, e vidéken talált germán-jellegű emlékeket is, *Vannius*-nak a rómaiakhoz való menekülésével és valószínűsége szerinti ottani megtelepülésével hozza kapcsolatba. Az ilyenmű korai római sírok római jellegű leleteinek, a sigillatáknak rendes velejárója a germán-formájú pajzsdudor.
- ² *Fettich Nándor*, Der Schildbuckel von Herpály, Acta Archaeologica I., 3., 1930., 221. kk.
- ³ *C. Schuchhardt*, Die Römer als Nachahmer im Landwehr- und Lagerbau. Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss. phil. hist. Kl. XXIII., 1931.
- ⁴ A germán-ábrázolásoknak a tárgyalandó emlékek szempontjából figyelembe veendő fontosabb irodalma:
E. Hübner, Germanenköpfe im K. Museum zu Berlin. Arch. Zeitung 26., 1868., 46. kk. T. 7—8.
Ed. v. Sacken, Über einige römische Metall- und Emailarbeiten. Jahrb. d. Kunsthist. Sammlungen in Wien 1., 1883., IV. Figuren von einem Pferdebrustschmucke, 56. kk.
A. v. Domaszewski, Römischer Pferdeschmuck aus Siebenbürgen. Arch. Epigr. Mitth. aus Oest. Ungarn 12., 1888., 138. kk. — V. ö. *Benndorf*, u.-o. 15., 1892., 21 k.
Hermann Fischer, Die Haartracht der Sueben (*Tac. Germ.* 38.). *Philologus* 50., 1891., 379. kk.
A. Furtwängler, Das Monument von Adamklissi und die ältesten Darstellungen von Germanen. *Intermezzi* (1896.) 49. kk.
P. v. Bienkowski, De simulacris barbararum gentium apud Romanos. *Krakko*, 1900.
- A. v. Salis*, Ein Germanenbildnis. *Bonn. Jahrb.* 118., 1909., 63. kk.
G. Kossinna, Germanendarstellungen in der antiken Skulptur. *Mannus* 1., 1909., 144. kk.
A. Hekler, Eine neue Bronzestatuette eines Germanen. *Mannus* 1., 1909., 277. kk.
Hekler A., Szakállas férfi mellképe. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 3., 1909., 199. k.
K. Schumacher, Die Germania des Tacitus und die erhaltenen Denkmäler. *Mainzer Zeitschr.* 4., 1909., 1. kk. T. 1—2.
H. Fischer, Eine Germanen-Figur? *Mainzer Zeitschr.* 7., 1912., 67.
K. Schumacher, Verzeichnis der Abgüsse und wichtigeren Photographien mit Germanen-Darstellungen. *Kat. d. röm.-germ. Central-Museums Nr. 1. Mainz 1912³.*
C. Harold Dodd, Chronology of the Danubian Wars of the Emperor Marcus Antoninus. *Numismatic Chronicle* 13., 1913., 162. kk. és 276. kk.
Thienemann Tivadar, Az első germánok Pannóniában. *Nyelvtudomány* 4., 1913. Kny.
H. Hahne, Eine Germanen-Statuette im städtischen Kestner-Museum zu Hannover. *Mannus* 5., 1913., 97. kk. T. 10.
G. Kossinna, Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft. 2. *Mannus-Bibliothek Nr. 9. (1915.)*
K. Schumacher, Eine neue Germanen-Darstellung im R.-G. Zentralmuseum zu Mainz. *Germania* 1., 1917., 12. kk.
H. Sitte, F. v. Duhn, K. Schumacher, Der Germanen-Sarkophag Ludovisi im R.-G. Centralmuseum zu Mainz. *Mainzer Zeitschr.* 12., 1917., 1. kk.
P. v. Bienkowski, De signis Varianis a Roma receptis in anaglypho quodam

expressis. Barbaren;-Darstellungen auf einem Gladiatorenhelm aus Pompeji. *Germania* 2., 1918., 14. kk.

K. *Schumacher* u. Albert *Ruppersberg*, Zur Darstellung des pompejanischen Gladiatorenhelmes. *Germania* 2., 1918., 44. kk.

Otto *Fiebiger* u. Ludwig *Schmidt*, Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen. Denkschriften d. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Kl. 60. Abh. 3. (1917.)

K. *Schumacher*, Aussehen und Tracht der Germanen in der vor- und frühgeschichtlichen Zeit. Kulturgeschichtlicher Wegweiser durch das R.-G. Central-Museum Nr. 3. Mainz (1922.)

Erich *Rademacher*, Die Chronologie der Germanengrabfelder in der Umgebung von Köln. *Mannus* 14., 1922., 187. kk. T. 12.

Walter *Schmid*, Torso einer Kaiserstatue im Panzer. *Strena Buliciana* (1924.) 45. kk.

Karl *Kühler*, Kampf zwischen Römern und Germanen. Bruchstück eines Campana-Reliefs. *Arch. Anzeiger* 1927., 34. kk.

Leonhard *Franz*, Die Germanen in Niederösterreich. 18. Bericht d. R.-G. Kommission 1928., 115. kk.

Balduin *Saria*, Barbarenfigürchen aus Kostolac (Viminacium). *Germania* 13., 1929., 26. kk.

K. *Tackenberg*, Die Bastarnen. Volk und Rasse 1929., 232. kk.

K. *Tackenberg*, Zu den Wanderungen der Ostgermanen. *Mannus* 22., 1930, 268. kk.

Paul *Jakobsthal*, Tonmaske eines Germanen im British Museum. *Germania* 16., 1932., 207. k.

G. *Kossinna*, Germanendarstellungen in antiker Kunst. Germanische Kultur im 1. Jahrtausend nach Christus. *Mannus-Bibliothek* Nr. 50. (1932.), 71. kk.

C. *Patsch*, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vor-römischer und römischer Geschichte Südosteuropas. *Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Kl.* 214. Bd., 1. Abhandl. (1932.)

Silvio *Ferri*, *Lugdunum Convenarum*. Frammenti di un trofeo di epoca Claudia. Roma, 1932.

O. *Waldhauer*, Zwei Bronzegewichte mit Barbarendarstellungen. *Germania* 17., 1933., 26. kk.

Silvio *Ferri*, Una testa di Sparta e il problema della rappresentazione dei barbari nell'arte classica. *Bollettino d'Arte* 27, 1934., 450. kk.

Ludwig *Schmidt*, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen 1934.²

E. *Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marbod bis zu den Babenbergern. Wien, 1934.

St. *Paulovics*, Germanendarstellungen aus dem svebisch-markomannischen Kreis. Römische Kleinbronzen aus Pannonien. *Mannus* 26., 1934., 128. kk.

St. *Paulovics*, Römischer Bastarnenkopf aus Bronze im Ungarischen Nationalmuseum. *Germania* 18, 1934., 271. kk.

K. *Tackenberg*, Chauken und Sachsen. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 8., 1934., 21. kk.

F. *Kutsch*, Die Germanen im Rhein-Main-Gebiet und die germanisch-römischen Kämpfe um die Zeitwende. *Korr. Bl. d. Gesamtvereins d. deutschen Geschichts- u. Altertumsvereine* 1934., 274. kk.

Horváth Henrik, Pannóniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkbán. *Pannóniai-könyvtár* 10. Pécs, 1935.

K. *Schumacher*, Germanendarstellungen I. Teil: Darstellungen aus dem Altertum. Neu bearbeitet von Hans *Klumbach*. *Kat. d. R.-G. Zentralmuseums* zu Mainz Nr. 1. 1935.

F. *Behn*, Altgermanische Kultur. Leipzig, 1935.

J. *Werner*, Bronzestatuetten eines Germanen im Museum Bukarest. *Germania* 19., 1935., 147. k.

Rudolf *Noll*, Bronzebüstchen einer Germanin. *Germania* 19., 1935., 236. kk.

Henrik *Horváth*, Zum Weiterleben der pannonischen Antike in der spätromanischen Bauplastik Ungarns. *Ungarische Jahrbücher* 1936.

M. *Abramic*, O predstavama Ilira na antiknim spomenicima. Über Darstellungen der Illyrier auf antiken Denkmälern. *Časopis za Zgodovino in Narodopisje*. Maribor 32., 1937., 7. kk.

R. *Noll*, Ein Germanenkopf aus Potzneusiedel a. d. Leitha. *Germania* 21., 1937., 25. kk.

A. *Alföldi*, Die Germania als Sinnbild der kriegerischen Tugend des römischen Heeres. *Germania* 21., 1937., 95. kk.

H. *Koethe*, Beiträge zur Darstellung von Germanen. *Germania* 21., 1937., 250. kk.

Walther *Schmid*, Germanische Tracht nach den Denkmälern griechischer und römischer Kunst. Tracht und Schmuck im nordischen Raum 1., 1939., 28. kk.

St. *Paulovics*, Tonform für Germanen-

- kopf von Brigetio und einige »barbarische« Bronzeköpfe aus Pannonien. Serta Hoffilleriana 1940., 369. kk.
- ⁵ *Thienemann* Tivadar, Az első germánok Pannóniában c. értekezésének (Kny. Nyelvtudomány IV., 1913.) 3. lapja szerint »az első, Pannóniában megszállott germánok nyugati germántörzsek kötelékéből szakadtak ki és római fennhatóság alatt, római katonai szolgálatban telepedtek le a Dunán túl«. Kétségtelenül ez látszik a legtermészetesebbnek s mindenképpen ez a megállapítás volna várható, azonban a keleti germánság — csak nyomoknak nevezhető — emlékei mégis korábbi jellegűeknek látszanak, mint a nyugati törzsek sűrűbben jelentkező maradványai.
- ⁶ A bastarnák történetére vonatkozólag itt röviden csak az irodalmi összefoglalásokat nyújtó művekre hivatkozunk: *Müllenhoff*, Deutsche Altertumskunde II., 1887., 104. kk.
Ihm, Pauly-Wissowa R.-E. »Bastarnae« címszó alatt, 110. kk.
R. Much, Hoops Reallexicon der germ. Altertumskunde-ben I., 1911., 177. kk.
O. Fiebiger u. *L. Schmidt*, Inschriften-sammlung zur Gesch. d. Ostgermanen Denkschr. d. K. Akad. d. Wiss. in Wien., phil.-hist. Kl. 60. Bd., 3. Abh., 1917.
Wilh. Capelle, Die Germanen im Frühlicht der Geschichte 1928., 20. kk.
K. Tackenberg, Die Bastarnen. Volk und Rasse, 1929., 232. kk.
K. Tackenberg, Zu den Wanderungen der Ostgermanen. Mannus 22., 1930., 268. kk.
C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V: Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Kl. 214. Bd. I., 1932. — V. ö. ismertetését: *M. Ros-towtzeff* a Gnomon-ban, 10., 1934., Heft 1., 1. kk.
L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. 2. Aufl., 1934.
- ⁷ Összeállítását l.: *L. Schmidt*, i. m. 86. kk.
- ⁸ *L. Schmidt*, i. m. 90.
- ⁹ Leőhelye Felső-Nána (Tolna megye), Várdomb (a Duna melletti *Ad Statuas* római táborhely) közelében. Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban (lelt. sz. 291—1870.).
CIL III p. 862., XIX. és p. 1967., XXVII.
- CIL XVI p. 40., 42. sz. (*Nesselhauf*).
Desjardins-Rómer, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei 1873., 185. (Régebbi irodalom.)
Fiebiger-Schmidt, i. m. 12. sz.
V. ö. *Müllenhoff*, Deutsche Altertumskunde 2., 109.
- ¹⁰ *Fiebiger-Schmidt*, i. m. 302. sz.
- ¹¹ *Kuzsinszky* Bálint, Budapest Régiségei V. 1897., 140.
CIL III 14348.
- ¹² A Magyar Nemzeti Múzeumban (lelt. sz. 31—1880., 1.).
CIL III 11001. — Arch. Epigr. Mitth. aus Oesterreich-Ungarn 7., 104. és 10., 111.
- ¹³ I. m. 303. sz.
- ¹⁴ V. ö. *Fiebiger-Schmidt*, i. m. 296. sz. (Frigeridus-irodalom.)
CIL III 3761., 3764., 10676. — E téglabélyeg olvasását, illetve kiegészítését és datálását (374—375 Kr. u.) illetőleg l. *Alföldi* András, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I., 1924., 82. kk.
Szilágyi János, A pannóniai bélyeges téglák. 1933., 100. k., 48—58. sz.
- ¹⁵ *St. Paulovics*, Römischer Bastarnenkopf aus Bronze im Ungarischen Nationalmuseum. Germania 18., 1934., 271. kk.
- ¹⁶ Az adamklissi-i emlékmű irodalmát illetőleg a Germania-ban megjelent tanulmányunkra utalunk: 18., 1934., 272., 1. jegyzet.
- ¹⁷ *Alföldi*, Budapest története I., 1942., 210. kk., 84. jegyzet.
- ¹⁸ Magyarország népei és a római birodalom. A Magyar Szemle Kincsestára, 42. sz., 1934., 27. k.
- ¹⁹ *Kuzsinszky* felismerése. I. *Alföldi* utóbbi. h. 28.
- ²⁰ Régebbi irodalma: *Desjardins-Rómer*, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei 1873., 371. sz.
CIL III 4310 = 10969.
Hoffiller Viktor, Arch. Ért. 1909., 317. k.
Hampel József, Arch. Ért. 1910., 315. és Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1905. évi állapotáról 1906., 221., 8. t.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 22., 85. sz.
- ²¹ Die kunstgeschichtliche Stellung der Marcussäule. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Inst. 46., 1931., 61. kk. E műre hivatkozva helyszüke és egyéb okok miatt mellőzzük a két emlék nagy irodalmának felsorolását.

- 22 I. h. 71.
- 23 Wegner, i. h. 143.
- 24 I. h. 141.
- 25 Wegner, i. h. 76.
- 26 Intermezzi, 72.
- 27 Furtwängler, Intermezzi, 72.
- 28 Wegner, i. h. 124.
- 29 I. h. 132. k.: »Die Reliefs der Marcussäule bezeichnen innerhalb der Antike den Punkt in der Entwicklung, wo der Raumsinn einerseits sich am stärksten ausprägt, wo andererseits aber dieser Sinn in Zersetzung begriffen ist. ... Die ... erstaunlichen Raumdarstellungen ... finden an der Marcussäule innerhalb des antiken Reliefs ihre letzte Möglichkeit und gehen mit ihr zu Grunde.«
- 30 CIL III 4835. Virunum: *in bello desiderato*.
CIL III 4375 Pannonhalmi apátsági könyvtár: *Julius Paternus sig. leg. I ad., qui est bello desiderat* és *Julius Fuscus mil. leg. ss., qui est bell. des.* Anyjuk állította két fiának.
CIL III 3336. Dunapentele: *desideratus in Dacia*.
CIL III 4857. Virunum: *bel[lo] D[fa]-c[fi]co desider(atus)*.
CIL III 3553. Aquincum: *Fuit in expeditione, bello desider(atus) e(st)*.
CIL III 11700. Celeia: *bello desideratus hoste Gutica*.
CIL III 15159. Aquincum: *Aur. Bito corn. leg. II ad. bello desi(deratus)*. V. ö. Budapest Régiségei VII., 34. kk.
- 31 Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 15., 61. sz.
V. ö. erre vonatkozólag G. Behrens, Fibel-Darstellungen auf römischen Grabsteinen. Mainzer Zeitschr. XXII., 1927., 51. kk.
- 32 Schumacher-Klumbach, i. m. 35., 142. sz.
- 33 Friedrich v. Kenner, Römische Funde in Wien 1908—1910. Jahrb. f. Altertumskunde V., 1911., 113. — A szobrocskára hivatkozik és képét is közli E. Beninger, i. m. 80. — A közölt két fényképet Polaschek E. dr. lekötelező szívfességének köszönöm.
- 34 Nordische Altertumskunde 1897., 275. k.
- 35 U.-o. 256.
- 36 U.-o. 256.
- 37 Az övkorong női ruházaton való alkalmazásának módját illetőleg I. Georg Gyirke, Die Tracht der Germanen I. Mannus Bibliothek Nr. 23. T. 14—17.
- 38 Tudományos Gyűjtemény 1820., I., 54. kk. (képekkel).
- Desjardins-Rómer*, i. m. 352. sz. (Régebbi irodalom.)
Hampel J., Arch. Ért. 1909., 38., 26. kép.
Ritterling E., U.-o. 1927., 71. k. és 290. CIL III 3307 = 10285.
- 39 Die Religion des römischen Heeres 1895., 43.: »Der Altar kann nach Fünfkirchen nur durch einen Sammler verschleppt sein.«
- 40 I. m. 43.
- 41 Ritterling, Arch. Ért. 1927., 71. k.
- 42 Intermezzi 73.
- 43 Ritterling, Arch. Ért. 1927., 71. k.
- 44 Először Rómer említi: A Bakony. Győr 1860., 182.
Hampel, Budapest Régiségei IV., 1892., 68. k. és Arch. Ért. 1910., 315. k.
Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája. Budapest, 1920., 153. k.
- 45 Nagy Lajos volt szíves figyelemztetni a köemlékre, neki köszönöm az arra vonatkozó adatokat is.
- 46 Az első germánok Pannóniában. Nyelvtudomány IV., 1913. Kny.
- 47 Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften (1914.): 1885—86., 1888., 1890—92., 1898., 1900—01., 2259., 2594. számok.
- 48 Die Germanen in Niederösterreich. 18. Ber. d. R.-G. Kommission 1928., 115. kk.
- 49 Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marbod bis zu den Babenbergern. Wien, 1934.
- 50 CIL III 13384.
Hampel, A Magyar Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. M. Tud. Akad. Ért. a Tört. Tudományok köréből XXI., 1., 1906., 17. sz.
- 51 Mahler Ede, Arch. Ért. 1906., 157. k. és 221.
Hampel, u.-o. 1906., 263.
R. Cagnat és M. Besnier, Revue Arch. 1906., II., 472.
Riese, i. m. 1900. sz.
Thienemann, i. m. 4. k.
- 52 Mahler, Arch. Ért. 1907., 143. — A M. Nemz. Múzeumban (Ielt. sz. 85—1906.).
- 53 Kuzsinszky, Budapest Régiségei VII., 1900., 32. k.
CIL III 15163.
Thienemann, i. m. 6.
- 54 W. Kubitschek és S. Frankfurt, Führer durch Carnuntum 1923⁶, 22 és 55.
CIL III 4453.
- 55 Schön, Arch. Epigr. Mitth. X., 115.
CIL III 10505.
Thienemann, i. m. 3.

- A Magyar Nemzeti Múzeumban (lelt. sz. 48—1882., 2.).
- 56 CIL, III 4279.
- 57 Tudományos Gyűjtemény 1818., VI., 33. CIL, III 3355. — *Desjardins-Rómer*, i. m. 193. sz. (Régebbi irodalom.)
Károly János, Fejér vármegye története II., 1898., 8.
- 58 CIL, III 3424.
Desjardins-Rómer, i. m. 82. sz.
Hampel, Arch. Ért. 1909., 38., 27. kép.
Kuzsinszky, Budapest Régiségei VI., 127.
- 59 Ludwig Nagy, Cives Agrippinenses in Aquincum. Germania 15., 1931., 260. kk.
I. Nagy, Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum. Germania 16., 1932., 288. kk.
V.-ö. *Riese*, i. m. 2274., 2276., 2280., 2337.
- 60 Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. Tanulmányok Budapest múltjából VIII., 1941., Kny. 9. kk.
- 61 J. V. *Haeufler*, Budapest, historisch-topographische Skizzen 1854., II., 39.
Desjardins-Rómer, i. m. 175. sz.
CIL, III 3576.
Thienemann, i. m. 5.
- 62 I. m. 4. és 7.-CIL, III 3577., 3681., 10513.
A Magyar Nemzeti Múzeumban.
- 63 Alt-Celt. Sprachschatz II., 398.
- 64 CIL, III 180 = 10329.
V.-ö. *Wagner*, Die Dislokationen der römischen Auxiliarformationen 1938., 16.
- 65 *Szilágyi J.*, A pannóniai bélyeges téglák, 87. k.
- 66 Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. Tanulmányok Budapest múltjából VIII., 1941., 3.
- 67 *Thienemann*, i. m. 4.
Szilágyi J., A pannóniai bélyeges téglák, 85.
- 68 CIL, III 11372.
Thienemann, i. m. 4.
- 69 CIL, III 4666.
Thienemann, i. m. 4.
- 70 C. *Daicovicu*, Anuarul Inst. de Studii Clasice 1928—32., II., 62.
- 71 Arch. Ért. 1938., 45. kk. és 1942., 178.
- 72 CIL, III 10513.
Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde 1934., 208. k.
- 73 *Szilágyi J.*, Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. Tanulmányok Budapest múltjából VIII., 1941., Kny. 1. kk.
- 74 CIL, III 3676.
V.-ö. *Nagy L.*, Budapest története I., 1942., 556. k. és 575., 88—90. jegyzetek.
- 75 *Dio Cassius* 69., 9., 6.
- 76 *Alföldi*, Budapest története I., 1942., 346., 250. jegyzet.
- 77 *Horváth Henrik*, Pannóniai-antikelemek továbbélése román épületplasztikánkban. Pannóniai-Könyvtár 10. 1935., 3. kk.
- 78 *Kuzsinszky*, Budapest Régiségei XI., 1932., 226. kk.
Schumacher, Germanendarstellungen⁴ 25., 98. sz. (Kéziratomban alapján vette fel *Klumbach* a germán-ábrázolások közé.)
Alföldi, *Laureae Aquincenses* I., 1938., 329., I. t.
- 79 *Kuzsinszky*, i. h. 228.
- 80 Budapest Régiségei XI., 1932., 237. kk.
Schumacher, Germanendarstellungen⁴ 25., 99. sz. (Kéziratomban betekintése alapján vette fel *Klumbach* a germán-ábrázolások közé.)
Alföldi, i. h. 328., XLIX. t. 1., I. t. 3. és LXIV. t. 3.
- 81 *Kuzsinszky*, i. h. 238.
- 82 *Alföldi* (i. h. 324. és 328. k.) szerint álló helyzetben.
- 83 I. h. 324.
- 84 *Kuzsinszky*, i. h. 239.
Alföldi, i. h. 328., I. t. 3.
- 85 I. h. 235.
Alföldi, i. h. 329., XLIX. t. 2.
- 86 *Kuzsinszky*, i. h. 240.
Alföldi, i. h. 331., I. t. 1.
- 87 Említi *Alföldi*, Arch. Ért. 1919., 99.
Kuzsinszky, i. h. 241.
Alföldi, i. h. 331., LVI. t. 1.
- 88 *Kuzsinszky*, i. h. 241. k.
Alföldi, i. h. 329. k., LIV. t.
- 89 *Kuzsinszky*, i. h. 232. k.
Alföldi, 328., XLVIII. t.
- 90 I. h. 232. k.
- 91 *Kuzsinszky*, i. h. 234. kk.
Alföldi, i. h. 329., XLIX. t. 2.
- 92 I. h. 13.
- 93 I. h. 13.
- 94 CIL, VI 1014.
- 95 Az emlékre *Alföldi* professzor vezetésével 1934-ben Dél-Pannóniát tanulmányozó archaeológus társaság hívta fel figyelmemet. A leírást *Nagy Lajos* professzornak, a fényképet a tanulmányút ifjúságának köszönöm. Rajzos képpel ismertette a mécseset: *Vjekoslav Celestin*, Rimske svetiljke iz Osijeka. Vjesnika hrv. arheo-

- loskoga drustva. N. S. V., 1901., Kny. 24. k., 23. kép.
Kéziratomban alapján, mint germánfejet említi: *Schumacher-Klumbach*, Germanendarstellungen⁴ 24., 94. sz.
- ⁹⁶ Nagy I., Budapest története I., 1942., 634. k.
- ⁹⁷ Iványi Dóra, A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. Series 2., 2., 1935., 11.
- ⁹⁸ St. *Paulovics*, Tonform für Germanenkopf von Brigetio... Serta Hoffilleriana 1940., 369., kk., XI,II. t. 1.
- ⁹⁹ *Paulovics*, Serta Hoffilleriana 370., XLII. t. 2. — A talpazattal együtt 11.6 cm magas bronztárgyat sötétzöld patina fedi. Más pannóniai tárgyakkal együtt vétel útján került a Magyar Nemzeti Múzeumba (lelt. sz. 67—1876., 104.), közelebbi lelőhelye — sajnos — ismeretlen. A bázisul szolgáló, 7 cm magas csövet fenn és lenn kiálló perem és 2—2 körülfutó, bemélyülő vonal élénkíti. Lenn hátul, bútorra vagy kocsi- való erősítés céljából szeglyük látható rajta.
- ¹⁰⁰ *Paulovics*, Serta Hoffilleriana 371., XLIII. t. 3. — A bakonyvidéki Mihálydy-gyűjteménnyel került a Magyar Nemzeti Múzeumba (lelt. sz. 42—1902., 18.). Az alul letört s a fejnek bázisul szolgáló hüvellyel együtt magassága 8.3 cm.
- ¹⁰¹ *Paulovics*, Mannus 26., 1934., 138. k. és u.-a., Serta Hoffilleriana 372., XLIII. t. 6. A 4.8 cm magas töredék kétségtelenül Pannóniából származik, mert oly gyűjteménnyel került a Magyar Nemzeti Múzeumba (lelt. sz. 67—1876., 58.), amely sorozatban a megadott lelőhelyek mind pannóniaiak voltak.
- ¹⁰² Mannus 26., 1934., 138. k.
- ¹⁰³ Germania 21., 1937., 96., 5. jegyzet.
- ¹⁰⁴ *Paulovics*, Serta Hoffilleriana 371. kk., XI,III. t. 4—5. — Mindkettő a Magyar Nemzeti Múzeum régi állagából való. Az egyik, masszával kitöltött fej, valami tárgyról, talpazatról tört le; a pannóniai régiségeket magában foglaló Kis Ferenc-féle gyűjteményből származik (lelt. sz. d—2.). A másik egy maszkszerű bronzfejecske, illetőleg elülső, belül üres, fele egy fejnek, ismeretlen lelőhelyű (lelt. sz. C. R. 1909—49. Ismeretlen lelőhelyű, régebbi szerzemények újabb számozása.).
- ¹⁰⁵ Germania 38.
- ¹⁰⁶ Beiträge zur Darstellung von Germanen. Germania 21., 1937., 250. kk.
- ¹⁰⁷ Friedr. *Kenner*, Römische Funde in Wien 1908—10. Jahrb. f. Altertumskunde V., 1911., 113.
- Beninger*, i. m. 80., 40. kép.
Paulovics, Mannus 26., 1934., 135. k.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 34., 137. sz.
A szobrocska tüzetes megvizsgálását *Horváth Tibor* k. kollégámnak köszönöm.
- ¹⁰⁸ Ed. *Beninger* és *Horváth Tibor* szíves közlése.
- ¹⁰⁹ *Paulovics*, Mannus 26., 1934., 133. k.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 27., 110. sz.
- ¹¹⁰ Bronzbázis felirata: *Paulovics*, Római művésznév Brigetioból. Egyet. Philológiai Közöny LVI., 1932., 183. kk. és Római kispasztikai műhely Pannóniában. Pannónia 1935., 21. kk.
- ¹¹¹ *Hekler* Antal, Múzeumi és Könyvtári Értesítő III., 1909., 199. k. és Mannus 1., 1909., 277. kk. *Hekler* a büsztöt I. századnak tartja. *Kossinna* (Mannus-Bibliothek 9., 1915., 214.) a II. század első felére datálja.
Paulovics, Mannus 26., 1934., 129. kk. — *W. Schmid*, i. h. 37.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 35., 143. sz.
- ¹¹² *Paulovics*, Mannus 26., 1934., 133.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 28., 111. sz.
- ¹¹³ A *nodus*-ra vonatkozó antik forrásokra nézve 1.: *Hermann Fischer*, Der germanische nodus und Verwandtes. Zeitschr. f. deutsch. Altertum 53., 1912., 183. k. — Régebbi összeállítás: *Müllenhoff*, Deutsche Alterthumskunde IV., 1900., 450. k. — V. ö. még: *Friedrich Kaufmann*, Deutsche Altertumskunde I., 1913., 426., 9. jegyzet.
A *nodus*-ábrázolásokra s azok irodalmára nézve:
Furtwängler, Intermezzo 67.
Bienkowski, De simulacris barbararum gentium apud Romanos. 1900.
Moritz Heine, Körperpflege u. Kleidung bei den Deutschen. Leipzig, 1903.
Kossinna, Germanendarstellungen in der antiken Skulptur. Mannus 1., 144. kk.
Schumacher, Verzeichnis der Abgüsse und wichtigeren Photographien mit Germanendarstellungen. Kat. d. R.-G. Central-Mus. 1., 3. Aufl. 1912.
H. Fischer, fenti műve (Ztschr. f. d. Altert. 53., 1912.) 185. kk. Teljesebb, *Schumacher* kiegészítő összeállítás.
H. Fischer, Eine Germanen-Figur? Mainzer Zeitschr. 7., 1912., 67.
Fr. Kaufmann, fenti műve I., 1913., 422., 7. jegyzet.

- Kossinna*, Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft Mannus-Bibliothek 9., 1915., 86. kk.
Georg Girke, Die Tracht der Germanen in der vor- und frühgeschichtlichen Zeit. Mannus-Bibliothek 23—24., 1922., II.
Schumacher, Aussehen und Tracht der Germanen in römischer Zeit. Kulturgesch. Wegweiser durch d. R.-G. Central-Mus. 3., 1922.
Kossinna, Germanendarstellungen in antiker Kunst. Mannus-Bibliothek 50., 1932., 71. kk.
Schumacher-Klumbach, Germanendarstellungen⁴ 1935.
Harald Koethe, Beiträge zur Darstellung von Germanen. Germania 21., 1937., 250. kk.
Walther Schmid, Germanische Tracht nach den Denkmälern griechischer und römischer Kunst. Tracht und Schmuck im nordischen Raum 1., 1939., 28. kk.
- 114 Germania 38.
115 *Girke*, i. m. II., 88.
116 Az ábrázolásokat irodalmi utalással 1. *Girke*, i. m. II., 4. k.
117 I. m. 189. k.
118 U.-o. 41. és 192.
119 U.-o. 192.
120 U.-o. 193.
121 Intermezzi 71.
122 I. m. 194.
123 Ugyanez az eset: *Schumacher*, Germanendarstellungen³ 35. — V. ö. *Fischer*, i. m. 188.
- 124 Germanendarstellungen³ 131.
125 16., 12., 24.
126 I. m. II., 88.
127 U.-o. II., 91.
128 Deutsche Altertumskunde IV., 454.
129 I. m. II., 92.
130 *Kuzsinszky*, Budapest Régiségei VII., 21. kk.
131 *Paulovics*, Mannus 26., 1934., 139. k. *Schumacher-Klumbach*, Germanendarstellungen⁴ 28., 112. sz.
132 A Dolichenum (*Láng Nándor*, Klebelsberg-émlékkönyv 1925., 93. kk. és Laureae Aquincenses II., 1941., 165 kk.) leleteiből ismertük meg éppen *Romulianus artifex* bronz-kisplasztikus nevét: *Paulovics*, Egyet. Philol. Közl. LVI., 1932., 183. kk. és Pannónia 1935., 21. kk.
133 *Silvio Ferri*, Lugdunum Convenarum. Frammenti di un trofeo di epoca Claudia. Roma 1932., 5. kk. fig. 5—6., 8—10.
134 *Giovanni Brusin*, Aquileia. Guida storica e artistica... Udine 1929., 107., fig 62.
135 *C. Göttling*, De signis Thusneldae et Thumelici. Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica XIII., 1841., 58. kk.
U.-a., Thusnelda, Arminius' Gemahlin, und ihr Sohn Thumelicus in gleichzeitigen Bildnissen. Jena 1843.
W. Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz 1897., 10. kk. (irodalom).

GERMANENDARSTELLUNGEN AUF PANNONISCHEN
DENKMÄLERN

Diese kurze Zusammenfassung hat sich nicht die Behandlung sämtlicher germanischen Denkmäler auf ungarischem Boden zur Aufgabe gesetzt. Vorgeschichtliche germanische Funde in grösserer Menge werden wir in Pannonien vergebens suchen, da Urheimat der Germanen oder eines germanischen Stammes dieses Gebiet niemals gewesen ist.

In Grabfunden begegnen wir uns auch in römischer Zeit auf ungarischem Gebiet und innerhalb der Provinz Pannonien mit germanischen Elementen, wie Fibeln, Schildbuckel u. s. w. germanischen Charakters. (Anm. i. ung. Text 1. u. 2.) Sie sind doch derart von Zierelementen klassischer Tradition übersät, dass wir geneigt sind, in diesen den Einfluss germanischer Elemente zu erkennen, die in das Römertum eingesichert sind.

Nicht die Germanen allein schöpften aus den Quellen der klassisch-römischen Kultur, sondern umgekehrt hat auch das römische Kaiserreich Institutionen, Methoden und Gebräuche übernommen, ebenso, wie es Wohnheiten und Sitten der hier ansässigen Kelten sich zu eigen gemacht hatte. (Anm. 3.)

An dieser Stelle interessieren uns die Denkmäler der an den Grenzen der Provinz, ursprünglich im Gebiete des heutigen Böhmen und Mähren angesessenen Markomannen- und Quadenstämme und die bedeutend spärlichere archaeologische Erb-

schaft des östlichen Germanentums. Wir sehen unsere Aufgabe in einer Veröffentlichung der pannonischen (richtiger ungarländischen) Germanendarstellungen, bezw. der Denkmäler von vorübergehend hier auftretenden germanischen Personen, Darstellungen, die auch die römische Kunst der Kaiserzeit mit neuen Typen bereicherten. (Literatur: Anm. 4.)

I. DIE OSTGERMANEN.

Die Geschichte der aus ihrer Heimat ausgewanderten Bastarner ist uns wohl bekannt. (Anm. 5—8.) Uns gehen an dieser Stelle nur ihre Beziehungen zu Pannonien an. Es ist anzunehmen, dass die Bastarner im römischen Heere als Söldner, später als romanisierte Soldaten gedient haben, wie wahrscheinlich der Unterzeichner des Militärdiploms v. J. 98., *L. Valer(ius) Basterna*. (Anm. 9.)

Ostgermanische Beziehungen lassen vermuten: auf einem Grabstein von Aquincum der *Aur. Bavila* (Anm. 10—11.), auf einem dem Silvanus geweihten Altar von Izsa (Celamantia) der *Aur. Felica* (Anm. 12—13.) und der aus Ammian gut bekannte ostgermanische Führer, *Frigeridus v(ir) p(erfectissimus) dux*, eine Persönlichkeit mit ostgermanischen Namen, der letzte Vorkämpfer in dieser Gegend gegen das West-

germanentum, gegen die immer drohender auftretenden Quaden. (Anm. 14.)

Was die Ostgermanen betrifft, handelt es sich in Pannonien im Ganzen nur um einen kleinen Bronzekopf, (*Abb. 1.*) in dem wir auf Grund der Reliefbilder des Tropaions von Adamklissi den Germanentypus der Bastarnen erkennen können. (Anm. 15.) Das 3-6 cm hohe Bronzeköpfchen kam auf demselben Wege, wie die germanischen Söldner aus Moesien, aus einer südöstlichen Werkstatt nach Pannonien, spätestens im 2. Jahrhundert. Wir haben in ihm eine Darstellung jenes germanischen Stammes, der an der unteren Donau und später in den markomannischen Kriegen, ferner zur Zeit des Probus im Schicksale Pannoniens eine Rolle spielte.

Dies sind schon längst entwickelte »Barbaren«-Typen, den die klassische abendländische Kultur, das zivilisierte römische Leben, des öfteren selbst das Imperium Romanum störenden, gefährdenden halbwildem Völkern angehörige Gestalten mit zottig-wüstem Äusseren. Sie erscheinen zumeist in der Form unterjochter Kriegsgefangenen oder Sklaven. »Barbarus« bedeutete dem Römer dasselbe, wie »β βαρος« dem Griechen: ein minderwertiges Volk und zugleich den am meisten gehassten Feind, bei den Griechen in erster Reihe die Perser, in Rom zuerst die Gallier, später hauptsächlich die Germanen. Das Wort *barbarus* war übrigens (und dies ist das bezeichnendste) gleichbedeutend mit Unmenschlichkeit, Wildheit, Grausamkeit (*Ruge* in RE, Titelwort Barbaroi, S. 2858.).

Die germanischen Einbrüche in Pannonien waren mit schrecklichen Verwüstungen verbunden. Infolge der barbarischen germanischen Kriegsführung blieben verwüstete Dörfer, verhehrte und ausgeplünderte Gegenden, in Brand gesetzte Städte zurück, wie uns z. B. die dicke Brandschicht in Brigetio zeigt. Die Leiden der romanisierten Bevölkerung dürften ungeheuer gewesen sein.

Unter solchen Umständen ist es nur allzu verständlich, wenn der weise Marcus Aurelius die Vernichtung dieses unmenschlich

barbarischen Feindes, seine Niederhaltung durch »neutrale« Zone, Versammlungsverbot u. dgl. zu seinem Lebensziel erkor.

Auch die römische Kunst trachtete das gefährliche und gehasste Volk seinen Charaktereigenschaften entsprechend darzustellen. Den Grausamkeiten der Germanen gemäss bildete sie von ihnen einen rohen, wilden Typ. Dieses Bild war übrigens kein falsches, da die ethnischen Züge im Gesichtstyp, in Haar- und Barttracht, in Kleidung und Rüstung, wie wir sehen werden, stets folgerichtig treu dargestellt werden. Diese Tendenz tritt in Pannonien bei der Darstellung des gehassten, gefürchteten und besiegt Barbaren-Volkes vornehmlich in den Genre-artigen Kleinbronzen zutage. Der minderwertige Barbare wird hier oft Gegenstand des römischen Spottes. Von dem Alpdrucke der Kriegsschrecken befreit erwählt die römische Kunst den unter dem Trophäum dahinsiechenden germanischen Sklaven zu einem ebenso beliebten Thema ihres Schaffens, wie seine dem Wunsche nach Rache entspringende Bspöttelung und sein Lächerlichmachen.

II. DIE WESTGERMANEN.

In den Jahren vor Christi Geburt sind von den suebisch-germanischen Stämmen die Markomannen und Quaden aus der Main-Gegend in die Sudetenländer gekommen, wo sie dann mehrere Jahrhunderte hindurch mit dem pannonischen Römertum in ständiger Berührung gestanden sind. (Anm. 17.) Vorübergehend haben sich diese Germanen auch am Südufer der Donau angesiedelt, z. B. unter *Maroboduus* und dem quadischen *Vannius*.

Aus Trajans Zeit, vom Anfange des II. Jahrhunderts begegnen wir uns in Pannonien mit den ersten auf die Westgermanen bezüglichen Denkmälern. Nach der ziemlich ereignislosen Zeit unter Hadrian legt eine in Carnuntum gefundene Bronzemünze des Antoninus Pius mit der Inschrift REX-QVADIS DATVS Zeugnis dafür ab, dass die Quaden zum Imperium in ein Vasallenverhältnis

getreten sind. Bald verändert sich aber die Lage. Gleich am Anfang der Regierung des Marcus Aurelius, im Jahre 160 brechen heftige Kämpfe aus. Im Jahre 166 gelang es den Quaden und Markomannen vorübergehend in Pannonien einzudringen, 169 sogar unter Verwüstung der blühenden Provinz bis nach Italien vorzustossen. Marcus begnügte sich nicht mit ihrer Vertreibung, sondern rückte über die Donau bis auf germanisches Gebiet vor. Wiederholte Aufstände und Friedensschlüsse wechselten sich, bis der Kaiser zuletzt die vollständige Eroberung des barbarischen Gebietes bis zum Karpathenkamm und die Gründung der Provinzen *Marcomannia*, bezw. *Sarmatia* beschloss. An der Ausführung des Planes verhinderte jedoch der Tod den Kaiser (Anm. 18—19.).

1. Steindenkmäler, Inschriften.

Der Grabstein aus Brigetio (Szöny, Kom. Komárom) ist eigentlich ein Kenotaphium, d. h. ein symbolisches Denkmal eines weit von seiner Heimat verschollenen römischen Kriegers. (Abb. 2.) Ein wertvolles Denkmal der quadisch-markomannischen Kriege nicht nur wegen ihrer historisch bedeutsamen Inschrift und ihres Gegenstandes, sondern auch infolge der künstlerischen Vollkommenheit der dargestellten Szene. (Anm. 20.) Das Reliefbild stellt den gepanzerten Optio dar, der nach links ausschreitend im Begriffe steht, die Barbaren zu töten. Der eine liegt schon erschlagen zu den Füßen des Römers, mit seinem in eigenartigen Knoten herabfallenden Bart macht er einen bezeichnend germanischen Eindruck. Die charakteristischste Gestalt des Reliefs ist die in die Knie gesunkene und aus der Bildfläche herausgewendete Germanenfigur in der Mitte: ein älterer Mann mit allen Eigenheiten seiner Rasse, in Mantel und Hosen gekleidet, am Gürtel mit einem runden, später noch zu erörternden Schmuck. Hinter dem rechten Ohre ist der charakteristische Haarknoten, der germanische Nodus sichtbar. Hinten in einer zweiten Schichte ist

eine nach rechts gewandte (fliehende) Germanengestalt dargestellt: in der rechten Hand hält er eine Lanze. Auf einer noch tieferen Schichte ist der vierte Germane (nur der Kopf) abgebildet. Die beiden letzteren haben helmartige Kopfbedeckungen. Das polsterartige Gebilde (aus welchem eine dünne Stange herausragt) bei dem in die Knie gesunkenen Germanen kann nur ein germanisches Feldzeichen: *signum* oder *vexillum* darstellen.

Das Relief stellt also ein Ereignis, ein scheinbar erdachtes und persönliches Erlebnis, im Grunde aber eine historische Handlung dar, was auch durch die einzig mögliche Ergänzung der Inschrift (*bello cum Germanis*) belegt wird. Eine Untersuchung über den Sinn und die Entstehungszeit des Reliefs von Brigetio hat, sowohl der gegenständlichen wie der stilistischen Beziehungen wegen, von den Szenen der Trajans- und Marcussäulen auszugehen. (Anm. 21—23.) Nach Wegner (Anm. 24.) stellen die kriegerischen Szenen auf der Trajanssäule Massenkämpfe dar, während die Bilder auf der Marcussäule eher als Zweikämpfe anzusehen sind. Die Beweglichkeit auf unserem Relief steht den schwungvollen Bildern der Marcussäule näher, als den ruhigen Szenen der Trajanssäule. In der grossartigen, in mehrere Schichten gegliederten Perspektive dieser Gruppendarstellung ist noch der Hauch des Klassizismus zu verspüren. Die historische Reliefkunst der trajanischen oder eher noch der hadrianischen Zeit lebt hier noch ungebrochen fort. Mit einem solchen Nachleben haben wir in den provinziellen Werkstätten immer zu rechnen. Unser Denkmal stellt eine mit den Ereignissen der Marcussäule gleichzeitige Szene dar, ist möglicherweise auch in derselben Zeit entstanden, wenn auch nicht ganz unter deren Einfluss. Unser Relief wird durch eine ganze Reihe von stilistischen Vorzügen (die Einstellung der Haupthandlung mit der vollkommen sichtbaren Figur des verklärten Helden und des germanischen Führers im Vordergrund, die dekorative Anordnung des Kopfes des gefallenen Barbaren, vornehmlich aber die

geradezu klassische Einfügung der Köpfe der im Hintergrund dargestellten Germanen in das Bildganze) an die Spitze sämtlicher pannonischer Reliefwerke gestellt. (Anm. 25—29.)

Epigraphisch war nach der Reinigung des Grabsteins deutlich zu lesen, dass das wichtige, verstümmelte Wort in der dritten Zeile — früher auch [Q]uadis gemeint — MANIS lauten müsse, was nun ganz zweifellos nur [Ger]manis heissen kann. Die Lesung der Inschrift dürfte demnach lauten :

*Ael(io) Septimo opt(ioni) leg(ionis) I
[ad(iutricis), q]ui desideratus est
[bello cum Ger]manis, qui vix(it)
[ann(os) . . . . .]*

Der Charakter, die Struktur der ganzen Inschrift bestärkt uns in der Annahme, dass wir in dem Kenotaphium ein Denkmal aus dem quadisch-markomannischen Kriege vor uns haben. (Anm. 30.)

An der Hose des »vornehmen« Germanen findet sich vorne in der Bauchgegend ein eigenartiger Schmuck. Dieser zeigt die Gestalt einer runden, konkaven Scheibe, deren Mitte ein Loch aufweist. Dieselbe Erscheinung begegnet uns bei einer Bronze-statuetten im Museum Vindobonense, welche einen mit *Nodus* geschmückten Germanen mit nacktem Oberkörper darstellt. (Anm. 33.) Die Scheibe ist ein bezeichnender Überrest der urgermanischen Kleidertracht, die von Söphus Müller beobachtete, sog. Gürtelplatte. (Anm. 34—37.)

Ein dem *Virtus* und dem *Honor* geweihter (aus Pécs stammender, nach Domaszewski nur verschleppter) Altar steht sicherlich gleichfalls mit den quadisch-markomannischen Kriegen Marc Aurels im Zusammenhang. (Abb. 3. Anm. 38—43.) Der Dedikant L. Ulpius Marcellus war Legat von Pannonia Inferior und sein Sitz war in Aquincum. Auf der einen Seite steht in voller Panzer-rüstung ein römischer Krieger (nach Domaszewski *Mars*) und vor seinen Füßen eine liegende Figur. Es handelt sich um einen niedergesunkenen, sich auf den rechten Ellenbogen stützenden Barbaren, der zu

dem Krieger hinaufblickt. An seinem im Profil wiedergegebenen Kopfe ist das dichte Haar und der typisch germanische Bart gut zu erkennen. Wenn die Ansicht Furtwänglers (Anm. 42.) zu Recht besteht : »wo wir Barbaren mit nackten Oberkörper und engen Hosen, mit vollem Bart und unbedecktem Kopfe finden, haben wir zunächst immer an Germanen zu denken«, so müssen wir in der niedergesunkenen Gestalt einen besiegten Germanen vermuten. Das wird auch dadurch bezeugt, dass bei ihm die germanische Haartracht, der *Nodus* auch ganz deutlich zu erkennen ist. Durch den Legaten M. Ulpius Marcellus ist der Altar in die Zeit der quadischen Kriege um 173 und 177 n. Chr. zu datieren. Neben *Virtus* und *Honor* wichtig ist die Anwesenheit der *Victoria* an der zweiten Nebenseite.

Die Deutung der Szene eines in der Gegend des Balaton-Sees (in Felső Dörgicse) gefundenen Grabsteines (Abb. 4.) wird durch die Kuchenformen aus Aquincum bestätigt. (Anm. 44.) Unterhalb der Brustbilder erscheint zu Ross ein barbarentötender Held. Der sich über der hohen Stirne auftürmende dichte Haarbusch und der Charakter des ganzen Gesichts lässt an *Lucius Verus* oder *Marcus Aurelius* denken. Der vor ihm in die Knie gesunkene Barbar stützt sich mit seiner Linken auf einen ovalen Schild, während seine Rechte schützend gegen das Pferd ausgestreckt ist. Sein flehend zum Reiter aufblickender Kopf weist — wohl infolge der Ungeschicklichkeit des Steinmetzen — ein breites Gesicht und einen dichten Bart auf. An seiner Stirne ist das auch bei dem Relief von Szöny konstaterbare Stirnband ganz deutlich zu erkennen und, was noch wichtiger ist, an der rechten Schläfe sieht man auch den *Nodus*. Es unterliegt demnach keinem Zweifel, dass wir es auch hier mit einem germanischen Gegner zu tun haben. (Vergl. die westlichen Bildertypen z. B. im Museum zu Worms.)

Auf einem Kalksteinfragment aus Aquincum (zu einer kleineren *aedicula* gehörig) ist eine Reliefdarstellung zu sehen. (Abb. 5.,

Anm. 45.). Auf einem Baume mit abstehenden kurzen Ästen steht ein Tropaion mit ausgebreiteten Armen, neben dem Baumstamme hockt ein nach vorne blickender Barbar mit auf der Brust gekreuzten (gefesselten?) Händen. Die Figur selbst ist bei der starken Abwetzung des Steines nur schwer zu erkennen; das längliche Gesicht, der Bart, die Kopfbedeckung, oder der (auf der rechten Seite einem Nodus gleichende) Haarschopf deuten auf eine Germanendarstellung hin. Der gefesselte (?) Gefangene kann nur ein Germane sein, da die Sarmaten in unserer Gegend ganz anders dargestellt wurden, wie man aus einer Kuchenform von Aquincum ersehen kann. Für die Zeitstellung weist der Pflanzenschmuck auf das Ende des II. Jahrhunderts n. Chr. und wir können demnach dieses bescheidenere, aber charakteristische Denkmal mit Fug zu den oben behandelten Steindenkmälern zählen.

Über die auf Germanen bezüglichen *inschriftlichen Denkmäler* aus dem römischen Ungarn besitzen wir die erste kleinere Zusammenfassung von Tivadar Thienemann (Anm. 46.). Einen Teil der auf die pannonischen Germanen bezüglichen Inschriften bringt auch A. Riese (Anm. 47.). Hinsichtlich der germanischen Beziehungen im benachbarten Niederösterreich verweisen wir auf die zusammenfassende Arbeit von Leonhard Franz (Anm. 48.), sowie auf das Werk von Eduard Beninger (Anm. 49.).

Wie wir bei den ostgermanischen Denkmälern sahen, finden sich auch aus früherer Zeit (vom Ende des I. Jahrhunderts) Belege dafür, dass Germanen als Söldner oder als reguläre Soldaten in den Reihen des römischen Heeres, oft schon im Besitze des römischen Bürgerrechts, gedient haben.

Auf einem in Rákospalota (Aquincum gegenüber) gefundenen römischen Grabstein wird der eine Dedikant *L. Val(erius) Germanus*, der Verstorbene *L. Val. Patia* (?) genannt (Anm. 50.). Aus dem I. Jh.

Schon aus dem II. Jh. stammt eine fragmentarische Grabplatte von Intercisa (Dunapentele), welche doppelte germanische Beziehung aufweist. Der Verstorbene *Lentinus*,

Sohn des *Prudens*, war *eques* der *coh(ors) III Bat(avorum)*. In der fünften unvollständigen Zeile der Inschrift ist aber *Germanus vex(illarius?)* zu lesen (Anm. 51.).

Ebenfalls aus Intercisa stammt ein fragmentarischer Grabstein (Anm. 52.), den ein möglicherweise [*Do*]natus genannter Sohn als Erbe und eine *Ge[r]maniu*, in Wirklichkeit wohl *Germania* genannte *coniux* dem Vater gesetzt haben.

Auf einem figuralen Grabstein in Aquincum (Anm. 53.) hat die nähere Bezeichnung des *Ti(berius) Claudiu[s]* aller Wahrscheinlichkeit nach *Ger(manus)* geheissen. Dafür, dass der Zeilenanfang *Ger* die Endung von [*Tun*]ger gewesen sei — wie bisher angenommen wurde — lassen sich keine Beweise anführen, da an Stelle des vorgeschlagenen *Tun* im Sinne der Inschrift *a[nn(orum)]* stehen müsste. Als entscheidendes Kriterium gegen die Ergänzung *Tunger* spricht aber der Umstand, dass, wie wir feststellen konnten, vor *Ger* ein Punkt gesetzt war. Vielleicht noch I. Jh.

Septimius Aistomodius ist auf einem Grabstein von Carnuntum als *rex Germ(anorum)* angeführt (Anm. 54.).

M. Aur(elius) Flavus als germanischer Dolmetsch, *interpres Ge[r]manoru[m] off(icii) co(n)s(ularis)* ist auf einem Sarkophag in Aquincum genannt (Anm. 55.).

Ein aus der Gegend von Brigetio (Környe oder Tata) stammender Sarkophag war für die Überreste der *Victoria Verina* bestimmt, die aus *domu foro Hadrianensi* (nach dem Corpus das heutige Voorburg) *provincia Germania inferiori* stammte (Anm. 56.).

C. Dignius Secundian[us], der *augustalis m(unicipii) Brig(etionis)* war, wird auf einem Grabstein im Ung. Nat. Museum als *natione Raet(us)* angeführt (Anm. 57.).

Auf einem (auf das Jahr 267 datierten) Altarstein in Aquincum opfern *Clementius Silvius* und *Val(erius) Marcellinus* hohe Würdenträger, *municipes ex provincia Raetia* dem *Genius* des Kaisers (Anm. 58.).

Hier erwähnen wir die zwei auf die Kaufleute aus Köln, *Agrippinenses Transalpini*

bezüglichen Inschriften aus Aquincum (Anm. 59.).

Ein ebenfalls in Aquincum gefundener Stein wurde einem Reiter der *legio II adiutrix* gestellt, der kölnischer Herkunft: [...dom]o Cl(audia) Ara war (Anm. 60.).

Stolz bekennt sich als römischer Bürger *Franucus* in einer in rythmischer Form geschriebenen Inschrift von Aquincum (Anm. 61.).

Thienemann versucht auf einer Inschrift von Aquincum einen verstümmelten Namen [A]maloger[us] oder [A]maloger[nus] zu ergänzen und hält ihn auch gegenüber Holder, der für keltischen Ursprung eintritt, für germanisch. Dies erscheint umso wahrscheinlicher, als die Inschrift als Heimatsort des Soldaten *domo Betav* angibt. (Anm. 62—63.)

Diese Inschrift lenkt unsere Aufmerksamkeit auf die Truppenkörper, die von Kriegern germanischer Gebieten rekrutiert wurden. Das Bataverland des Mündungsgebietes vom Rhein gab viele Truppenkörper, die auch in Pannonien und Dacien Rolle spielten (Anm. 64—76.).

*

In Aquincum, bzw. Óbuda finden wir auch aus dem Mittelalter (um die Wende des XII. und XIII. Jahrhunderts) ein Stein-
denkmal mit der auch aus anderen Denkmälern bekannten Gestalt eines knieenden Germanen (Anm. 77.). Die mit einem Gürtel gebundene Hose tragende Gestalt hält — der Auffassung des mittelalterlichen Steinmetzen gemäss — in beiden Armen je einen runden Schild. Ansonsten sind die Form und alle Bewegungen des Rumpfes, des Hauptes und der Glieder schreiend antiken Charakters, und erwecken den Eindruck eines unterjochten Germanen. Nach Henrik Horváth ist die Darstellung der römischen Provinzialkunst entlehnt, und wurde wahrscheinlich nach einem Muster gefertigt, das zu seiner Zeit einem ähnlichen Typ folgte, z. B. dem der Marcus-Säule. Die Darstellung habe übrigens einen apotropaischen Sinn und die Übernahme

der klassischen Elemente sei mit dem Geiste des spätromanischen Klassizismus zu erklären. Den pannonischen Zusammenhang beweise auch der Umstand, dass in demselben Gebäude, mit völlig übereinstimmender Profilbildung, in sekundärer Placierung umgemetzte römische Altarsteine zugegen sind. Der Aufmerksamkeit des bewussten ungarländischen romanischen Klassizismus sind demnach selbst die antiken pannonischen Germanendarstellungen nicht entwichen. (Abb. 5a.).

2. Gegenstände aus Ton.

Die Germanendarstellungen auf den in Hinsicht auf Material, Ausmasse und Bestimmung viel bescheideneren Tondenkmalern sind deshalb überaus bedeutsam, weil auf ihnen sehr häufig das Bild des Kaisers angebracht ist. Dieser Umstand ist nicht nur als Kriterium der Zeitbestimmung von Wichtigkeit. Die Tatsache, dass in wiederholten Fällen der dargestellte Kaiser ohne Zweifel Marc Aurel ist, die Szene selbst dessen Triumphzug nach dem Siege über die Germanen darstellt, dient zur handgreiflichen Fixierung jener Ereignisse, in Gefolge derer die westgermanischen Darstellungen in dieser Gegend entstanden und Mode geworden sind.

Zwei negative Kuchenformen in Aquincum (Abb. 6., 7a—b.). Wenn wir im Kaiser Marc Aurel vermuten, müssen wir in dem Barbaren einen Germanen erkennen. Das Gewand spricht eindeutig hiefür, auch der charakteristische Bart fehlt nicht, ja es scheint, als ob bei dem Germanen des schlechteren Exemplars unter der Mütze auch ein hervorguckender Nodus zu sehen sei. (Anm. 78—79.). Neben dem Trophaeum des Triumphbogens und im Kreissegment unterhalb der Szene die Schilde, Pfeile, vornehmlich aber die Blasinstrumente: die Luren sind ausgesprochen germanische Kriegsbeute.

Ein anderer Typus der den Sieg über Barbaren, Germanen symbolisierenden Kuchenfor-

men von Aquincum wird von den Darstellungen des über den besiegten Feind dahinsprengenden Kaisers gebildet, der von Victoria gekrönt wird. Ein Bruchstück (*Abb. 8., 10—12.*) und ein in Stempelform gebliebenes Mittelstück (*Abb. 9.*) mit der Figur des Kaisers (Anm. 80—85.) stammen aus dem grossen Töpferviertel in Aquincum. Sehr charakteristisch ist der fliehende Barbar: das Antlitz eines bärtigen, schnurbärtigen Kriegers blickt zum Kaiser hinauf; sein Haarwuchs ist überaus dicht und scheint von der rechten Schläfe in zwei Flechten herabzufallen. Er trägt eine Kopfbinde (wie der »vornehere« Gegner auf dem Relief von Brigetio) und im Nacken ein doppeltes Band. Der Kaiser triumphiert — wie nicht anders zu erwarten — selbstverständlich über »vornehere« Gegner, über »principes« (*principes et ornatiores habent* bei Tacitus, Germania 38). Die Masse der Besiegten wird durch eine andere Gestalt versinnbildlicht, welche in der Mitte unter dem Bauch des Pferdes liegt. Der mützenartige Gegenstand auf dem Kopf (weshalb Alföldi ihn einen jazig-sarmatischen Krieger hält) darf uns nicht irreführen: es ist nämlich sein — germanischer — Schild. Seine Rechte hält er nicht, um Lanze zu werfen (wie Alföldi meint). In peinlicher Ordnung finden sich nämlich neben unseren Barbaren die ihnen in ihrer schwierigen Lage entglittenen Waffen: je eine Lanze und je ein Schild! Der rhombenförmige Schild mit seiner einen Spitze sieht wie eine Kopfbedeckung aus. Die darunter angebrachte Inschrift *M. Verus* verrät den Namen des Verfertigers. In dem triumphierend dahin sprengenden Kaiser vermuten wir Marc Aurel.

In diese Gruppe gehört auch ein aus Ószöny stammende Kuchenform im Kunsthistorischen Museum zu Wien (Anm. 86.). In dem Kaiser erkennt auch Alföldi den Marc Aurel.

Aus Ószöny kennen wir auch eine andere Kuchenform (*Abb. 13.*). Vor und nach dem Pferde des Kaisers marschieren mit Schild und Sper ausgerüstete Krieger, alle drei tragen einen hutförmigen Helm. Hier ist es

wieder und ausschliesslich die Kleidung — enge, bis zum Knöchel reichende Hosen und nackter Oberkörper —, sowie die Bewaffnung, die zur näheren Bestimmung der niedergesunkenen Barbaren dient. Zu seinen Füssen ist der rhombenförmige, an seinem linken Arm der bekannte ovale Germanenschild zu erkennen. Die Konzeption der Handlung ist dieselbe, wie bei der vorher behandelten Kuchenform, neu ist das Auftreten der Fusskämpfer, doch fehlt die Victoria. (Anm. 87.)

Auf einer ebenfalls aus Aquincum stammenden Kuchenform (*Abb. 14—16.*) ist innerhalb des Kreisringes auf beiden Seiten eine gegen eine in der Mitte stehende Figur gewendete oder auf sie blickende Menschengruppe dargestellt. Besiegte Völker! Die Barbaren sind schwer von einander zu unterscheiden. Die beiden Gestalten rechts haben den germanischen Mantel über die Schulter. Ihr Oberkörper scheint unbekleidet zu sein, die charakteristischen Hosen sind aber (wegen der Beschädigung) nicht feststellbar. Doch scheint es, als ob bei der ersten Figur die germanische Gürtelplatte angebracht wäre. An der rechten Schläfe des einen kann sogar der germanische Nodus vermutet werden. Die würdevolle Haltung spricht für einen vornehmen Führer. Kopfform und Haartracht der beiden links stehenden, sowie der dritten (mittleren) Figur rechts stimmen völlig überein. In derselben Tracht erscheinen übrigens auch die 4. und 5. Figuren auf der rechten Seite. Während die Germanen hoch gegürtete Hosen tragen, ist bei diesen über einem tunikaförmigen Unterkleid ein steifer Mantel zu sehen. Sämtliche Gegner des *bellum Germanicum Sarmaticum* treten somit auf diesem Denkmal auf, ebenso, wie auf der im Folgenden zu beschreibenden Kuchenform. (Anm. 88.)

Die fragmentarisch erhaltene Kuchenform von Aquincum (*Abb. 17.*) stellt auf einem Podium den von der Victoria gekrönten Kaiser dar. Die vor dem Trophaeum stehenden drei Figuren sind Kelten, in der knieenden Figur dagegen wollen wir unbedingt einen Germanen erkennen. (Anm.

89.) Der sitzende Kaiser ist unbedingt Marcus Aurelius, vor ihm steht nämlich — wie auf Münzen — der junge Commodus (Anm. 90.)

Die beschriebenen Scheiben vertreten zwei verwandte Stylarten. In eine Gruppe gehören die über den am Boden liegenden Germanen dahinsprengenden und den galoppierenden Kaiser (der Stempel) darstellenden Kuchenformen. Die Entstehungszeit dieser Tonscheibengruppe kann man auf die Jahre 166—169 n. Chr. einschränken.

Zu der zweiten Gruppe von Aquincum gehören die beiden Formen mit den Triumphbogen und das Exemplar mit der Darstellung des die Barbaren auf einem Podium empfangenden Kaisers. Hier gilt als genaueres Kriterium für die Zeitbestimmung die Anwesenheit des jungen Commodus. (Anm. 93.) Wenn wir nicht irren, so hat der Meister von Aquincum dem im Jahre 176 nach der Besiegung der Barbaren (Germanen und Sarmaten) in Rom veranstalteten Triumphzug hier ein Denkmal setzen wollen. Wie wir wissen, wurde damals dem Marcus in Rom ein Triumphbogen errichtet. Diese Scheiben sind also erst nach 176 entstanden. Die Commodus-Scheibe ist etwas jünger, aus der Zeit, als im Jahre 178 der Junge im Feldzuge gegen die Markomannen sich im Gefolge des Vaters befand.

*

Die Hauptszene des Kenotaphiums von Brigetio (Abb. 2.) führt uns in noch ältere Zeiten zurück. Die Gestalt des verschollenen Kriegers mit dem vornehmen Barbaren erinnert an die griechischen Grabstelen der V—IV. Jh. Das Hauptmotiv mit den zwei Gestalten könnte selbst die Fläche einer griechischen Metope ausfüllen. Die Motivierung der Hauptszene ist ohne Zweifel Erbe eines klassisch-griechischen Musters. Ihre Einordnung in die Massenszene und die Zutaten müssen hingegen schon zum römisch-historischen Relief gerechnet werden.

Die griechischen Überlieferungen treten auch in der Reiterszene des noch beschei-

deneren Grabmales aus Dörgicse (Abb. 4.) und noch mehr in den mit der Gestalt des Kaisers verzierten Kuchenformen aus Aquincum (Abb. 6. und 8.) und Brigetio (Abb. 13.) hervor.

In Bezug auf das Gesagte kann ausser den mit Reitergestalten geschmückten Sarkophagreliefs als ein überraschend gutes Bindeglied ein sich in einer züricher Privatsammlung befindliches und nicht genügend überzeugend in die Zeit um 100 n. Chr. datiertes, in Rom erworbenes Marmorrelief (Hansjörg Bloesch, Antike Kunst in der Schweiz, Zürich 1943, 127 ff. und 203 ff., T. 75.) betrachtet werden. Die am Relief dargestellte Szene betrachtet Bloesch als eine Schlacht zwischen Römern und Barbaren schlechthin, ohne die Barbaren näher zu bestimmen, obgleich die langbeharten, bärtigen Kopfotypen, die charakteristischen Waffen, der nackte Oberkörper mit dem die Schulter bedeckenden Mantel und das bis zum Knöchel reichende gedrehte Beinkleid schon auf dem ersten Blick zweifellos auf *germanische* Barbaren hindeuten. Im Mittelpunkt der grossangelegten Handlung stehen der am Pferde dahinstürmende, im Panzer gekleidete vornehme römische Krieger (u. E. offensichtlich ein Kaiser!) und der — in diesem Falle vom Rosse — aufs Knie niedersinkende, seinen Mantel bereits verlorene, behoste Barbare. Die Richtung der Handlung geht ebenso von links nach rechts, wie auf dem Relief aus Brigetio und dem einen berittenen Krieger darstellenden Relief aus Dörgicse, ferner auf den positiven Abdrücken der erwähnten Kuchenmuster. Wenden wir den auf Abb. 9. sichtlichen Tonstempel von Aquincum um, so sehen wir die gleiche Bewegung, wie am züricher Marmor. Auch die Gestalt des aufs Knie niedersinkenden Barbaren ist auf unseren obenerwähnten pannonischen Denkmälern sichtbar, dem römischen Krieger, bzw. Kaiser gegenüberstehend, vor oder unter dem Pferde desselben. Die pannonischen Reliefs und Tonformen dieser Art sind fast insgesamt Verkleinerungen, Auszüge der auch mit diesem züricher Denkmal

registrierten klassischen Schlachtszene. Die natürliche Ursache dieses Umstandes ist aber in der gemeinsamen Quelle zu suchen, die dem griechischen Boden oder dem griechischen Geiste entsprungen ist.

Hansjörg Bloesch erachtet mit gutem Blicke das aus Rom stammende züricher Relief als eine späte Nachblüte des hohen griechischen Ethos und erkennt in seiner hauptsächlich Linienführung die Hauptszene des berühmten Alexander-mosaiks aus Pompeji wieder. Der dahinstürmende römische Reiter (auf den pannonischen Denkmälern Kaiser) ist das Paar der Gestalt Alexander des Grossen am pompejischen Mosaik. Seinen Hauptgegner, den mit dem Pferde niedersinkenden, behosten Barbaren hat der römische Bildhauer nach Bloesch fast unverändert aus dem Mosaik übernommen. Seine in die Bildfläche gewendete Körperbewegung, seine gespreizten Schenkel und charakteristisch eingebogene Kniehaltung sind auf den pannonischen Reliefs genau dieselben. Auf den Kuchenformen ist der Gegner, der Vereinfachung der Szene gemäss, unter dem Pferde zu sehen. Auf dem züricher Relief sind übrigens unter dem galoppierenden Reiter ebenso zwei gefallene Barbaren dargestellt, wie auf der Kuchenform aus Aquincum (Abb. 8.).

Ogleich Bloesch an dem züricher Relief die flavische Tradition zu erkennen wähnt, muss auch er die Einwirkung des trajanischen Formsinnes feststellen. Unsererseits glauben wir auch die Formelemente der Marcussäule zu erkennen. Ja wir würden selbst die Annahme wagen, dass der aus der Stadt Rom stammende wichtige Marmor keine einfache Brunnenverkleidung ist, sondern Zugehör eines grösseren historischen Denkmals, z. B. ein Relief, bzw. eine Tafel des Marcus-Triumphbogens war, die allenfalls später ganz unorganisch und die Szene störend neben einem Vorderbeine des Pferdes des Haupthelden durchlöchert und im Mittelalter oder in der Renaissancezeit als Brunnenverzierung verwendet wurde. In diesem Falle würde die Hauptgestalt auch da den Kaiser darstellen. Das Marmor-

relief ist jedenfalls ein ausserordentlich wertvolles Bindeglied für die Forschung hellenistischer oder selbst klassischer Quellen der bescheidenen römischen Kunst in Ungarn.

*

Das Museum von Eszék (Osiek) besitzt eine Tonlampe (Abb. 18.), auf welcher ein Germanen-Kopf dargestellt ist (Anm. 95.). An der rechten Schläfe des Kopfes ist auch der charakteristische germanische Haarknoten vorhanden, er steht wie ein Horn hervor. Das sehr ausdrucksvoll modellierte Gesicht, sowie die ebenfalls überaus bezeichnende Haarbehandlung erleichtern uns wesentlich die Zeitbestimmung der Tonlampe. Schon die Form des Brennteiles der Lampe verrät, dass wir es mit einem frühen Typus zu tun haben. Man findet grosse stylistische Übereinstimmung mit den auf der Trajanssäule abgebildeten Germanen. Vor allem weisen der Gesichtsausdruck, die sorgenvolle Stirne und vornehmlich das mehr weniger ungeordnete, in die Stirne gezogene Haar so frappante Übereinstimmungen mit den Germanenköpfen der Trajanssäule auf, dass wir gerade das Gefühl haben, unser Köpfchen sei einfach von dort herausgenommen. So haben wir es mit einer um die Wende vom ersten zum zweiten Jahrhundert entstandenen Germanendarstellung zu tun. Wir haben Beweise über einen Export aquincumer Tonware nach Mursa (Eszék), mit Recht können wir demnach die Werkstatt der Tonlampe auch nördlicher suchen, wo der Verkehr mit den Quaden unmittelbar war.

Die Statuette eines Sklaven, Barbaren aus Ton wurde neulich bei den Ausgrabungen in Savaria (Szombathely) 1938—41 gefunden (Abb. 19.). Der Verfertiger hat auch priapische Motive hineingemischt. Das Gesicht spricht für einen germanischen Sklaven, die Kleidung besteht scheinbar nur aus Hosen. Die Statuette ist mit Glasur überzogen worden. Entstehungszeit: Ende des II., Anfang des III. Jahrhunderts.

Eine kleine Tonform, die zur Herstellung von Germanenköpfen diente, kam 1934 in der

Legionsziegelei, bzw. Töpferei von Brigetio zum Vorschein (Abb. 20. 1—2.). Es ist der Vorderteil eines Kopfes. Das Haupthaar ist oben an der Stirne von links nach rechts gekämmt und oberhalb der linken Schläfe in einem Knoten, dem für die germanischen Sueven so bezeichnenden Nodus zusammengebunden (Anm. 98.). Die Tonform ist ein sehr wichtiger Beweis dafür, dass die Germanenbildnisse, bzw. Kleinbronzen hier an der mittleren Donau entstanden sind.

3. Bronzestatuetten.

Die dritte Gruppe der pannonischen Darstellungen von Westgermanen wird von der bronzenen Kleinplastik gebildet. Die eigenartige Behandlung der Gesichtszüge der erwähnten Tonform lässt uns einige Bronzeköpfchen im Ung. Nat. Museum als Germanenköpfe erkennen. Hieher gehören die Bronzeköpfchen Abb. 20., Nr. 3-5. und Abb. 21-22. zum Teil mit phallitischen Symbolen (Anm. 99—101.). Zur Bestätigung der Vermutung, dass auch karrikierte Germanendarstellungen vorliegen, zitiert Alföldi (Anm. 102—103.) eine Martialstelle: *Persona Germana. Sum figuli lusus russi persona Batavi. Quae tu derides, haec timet ora puer.* Nach Harald Koethe (Anm. 106.) ist der Haarbusch in der Mitte des Scheitels die charakteristische Haartracht auch der Berufskämpfer, vor allem der Faustkämpfer. Die von ihm angebrachten Fälle sondern sich aber von dem an pannonischen Germanendarstellungen festgestellten suebischen Nodus ab. Die älteren Männer mit vorne haarlosem Scheitel trugen den Nodus natürlich auch in der Mitte, wie auch Tacitus berichtet (Anm. 105.): *... apud Suebos usque ad canitiem horrentem capillum retro sequuntur, ac saepe in ipso vertici religatur...*

Die Untersuchung der Bronzestatuetten ist aus zwei Gründen von besonderer Wichtigkeit. Zum Teile ist es auf Grund des Vergleichs mit den behandelten Germanendarstellungen aus anderem Material gelungen, nach Massgabe gewisser Erscheinungen zwei auf die

germanische Tracht bezügliche Probleme etwas näher zu beleuchten.

Die erste ist die Frage der »Gürtelplatte«. Wir finden sie bei der mittleren Germanenfigur des Reliefs von Brigetio und bei der ganzfigurigen Bronzestatuetten wiener Provenienz im Museum Vindobonense (Abb. 23. Anm. 107.). Die ungewohnte Anbringung des suebischen Haarknoten an der linken Seite ist auf linkshändige Personen zurückzuführen. Vom Gesichtspunkte des ersten Problems müssen wir feststellen, dass die runde Scheibe unterhalb des Gürtels auch als Nagel, bzw. als Niete aufzufassen ist. Der Nagel, nach Kenner, »nicht ganz durchgeht; man gewahrt auf der Rückseite von dem Ende des Nagels nichts.« Doch, der Nagel ist hinten in der Art der Niete niedergehämmt (wie mir die Herren Ed. Beninger u. Tibor Horváth freundlichst mitgeteilt haben). Die Scheibe ist aus demselben Material, mit derselben Patina, wie die Statuette selbst, förmlich und plastisch stimmt sie mit ihr völlig überein. Wir haben also in ihr die aus der urgermanischen Tracht bekannte Gürtelplatte zu betrachten.

Die bescheidene kleine Bronzestatuette aus Carnuntum (Anm. 109.) weist mit den behandelten zwei Büstchen nahe Verwandtschaft auf.

Das zweite Problem liegt in der charakteristischen — durch Darstellungen und Autoren bezeugten — germanischen Haartracht. In dieser Hinsicht bieten zwei Denkmäler: eine Bronzestatuette von Brigetio und ein Bronzeköpfchen von Intercisa überraschende Erscheinungen. Die zwei Bronzeköpfe stellen die charakteristischsten Typen der Markomannen und Quaden dar, sind diesbezüglich die wertvollsten Denkmäler. Die Umstände, Zeit und Ort ihres Vorkommens geben uns Bescheid darüber, dass wir in diesen kleinen Objekten ein im Verlaufe der quadi-sch-markomannischen Kriege in die römische Kunstindustrie speziell in die Kleinkunst, eingedrungenes neues Element zu erkennen haben. Einem schon lange ausgebildeten Vorbild folgend sind sie gewissermassen lokale Germanen-

typen, die hier an der mittleren Donau entstanden sind. Diese Behauptung scheint z. B. durch das gesicherte Bestehen von Kleinplastikwerkstätten, bzw. der Tätigkeit eines Kleinplastikers (*Romulianus artifex*) in Brigetio (Anm. 110.) bewiesen werden zu können.

An der schönen Bronzestatuette aus Brigetio im Ung. Nat. Museum (*Abb. 24*, Anm. 111.) ist die am meisten auffallende Eigentümlichkeit neben dem wohlgeordneten, üppigen Spitzbart, und dem barbarisch wirkenden, herabhängenden Schnurbart die sonderbare Haartracht. Sie bedeckt haubenartig den Scheitel, und das zusammengefasste Haarbüschel hängt dann an der rechten Schläfe in einem schönen Knoten gebunden herab. Aus diesem Rahmen schaut uns ein Gesicht von düster lebhaftem Ausdruck entgegen: es erweckt nicht den Eindruck eines wilden »Barbaren«, sondern eines überlegten, bejahrten, — man kann sagen — vornehmen Mannes. Es ist die Darstellung einer gewissen Persönlichkeit, eines vornehmen germanischen Individuums, das uns sonst historisch unbekannt ist. Dem Vág-Flusse gegenüber, in Brigetio können wir mit Recht an eine königliche Gestalt der Quaden denken, deren Reihe hier mit Maroboduus, Catualda und Vannius anfängt. Die Statuette stellt wahrscheinlich einen römisch geschulten, feineren germanischen Führer der Zeit des Feldzuges Marc Aurels dar.

Dasselbe gilt von dem Bronzeköpfchen aus Dunapentele (Intercisa): dieselbe ruhige Kopfhaltung und derselbe Gesichtsausdruck ist hier zu finden (*Abb. 25*, Anm. 112.). Das längliche Gesicht hat denselben markanten Ausdruck und dieselben charakteristischen Eigentümlichkeiten, wie die Büste von Brigetio. Auch die Haartracht ist dieselbe. Doch ist eine besondere, merkwürdige Erscheinung an den Bronzen festzustellen, die die Verwandtschaft derselben noch mehr verengt: bei der Büste von Brigetio oben in der Mitte des Scheitels befindet sich ein rundes Loch von cca 5 mm Durchmesser; am Köpfchen von Intercisa ist etwas seitlich an der Stirne vor dem Haarknoten auch ein

kleines rundes Loch (3 mm Durchm.) zu konstatieren. Dieses eigentümliche Loch kommt — meines Wissens — in so auffälliger Weise nur bei diesen zwei Köpfen vor. Zur Erklärung desselben können wir nichts gänzlich Bestimmtes vorlegen, mehr sind wir nur auf Vermutungen angewiesen. Die eine Erklärung kann mit einer Stelle des Tacitus: *capillum . . . . principes et ornatioem habent* zusammenhängen (Anm. 114.). Der vornehme Germane am Relief von Brigetio trägt ausser dem Nodus (Anm. 113.) an seiner Stirne ein kopfschmuckartiges Band, oder einen Reifen. Dieser bandförmige Kopfschmuck ist auch auf einer Kuchenform in Aquincum zu sehen. Das Stirnloch könnte also mit der Anbringung eines Kopfschmuckes erklärt werden. Der Schmuck, aber auch selbst der Nodus, kommt nur den Vornehmen zu (Anm. 118—122., 124.).

Ammianus Marcellinus berichtet uns von dem Alemannenkönig *Chnodomarius*, »*cuius vertici flammeus torulus aptabatur, anteibat cornu sinistrum*« (Anm. 125.). An anderer Stelle spricht er von einem *torulo capiti circumflexo* (29, 1, 31). Nach Girke und Müllenhoff (Anm. 126—128.) können wir in diesem *Torulus* eine (goldene?) Kopfbinde erkennen.

Eine andere Erklärung dieser Erscheinungen am Kopf kann religiöser, symbolischer Art sein. Wir wissen von einem Hirschgott der Germanen, der durch ein Geweih am Kopf symbolisiert wurde. Man wird mit einem Zusammenhange zwischen dem Hirschgott-Kult und den Hörner-Helmen rechnen können. Letztere waren hier an der mittleren Donau nicht unbekannt, wie uns der prachtvolle Grabstein aus Aquincum des mit zweihörnigem Helm dargestellten *Castricius* zeigt (Anm. 129—130.).

Die Germanendarstellungen schliessen wir mit einer Bronzestatuette aus Brigetio ab, die das Bild einer germanischen Frau trägt (*Abb. 26*, Anm. 131—132.). Bei der Deutung der Statuette müssen wir von der unregelmässig herabfallenden, barbarisch wirkenden Haartracht und in erster Linie von dem in

der Mitte der Stirne sichtbaren Haarbüschel ausgehen und die Analogie in der berühmten, sog. Thusnelda in Firenze suchen (Anm. 135.). Es sind Erscheinungen, die dafür sprechen, dass wir es mit einer zum Trophaeum gehörigen germanischen Sklavin-Darstellung zu tun haben (Vgl. die Analogien: Anm. 133—134.). *

Die pannonischen Germanendarstellungen stehen mit wenigen Ausnahmen mit den quadisch-markomannischen Kriegen vom Ende des 2. Jahrhunderts in gegenständlicher Beziehung und sind hiedurch zu inhaltlichen und dekorativen Elementen der römischen Kunst geworden. Dass die Büste aus Brigetio in das I. Jahrhundert zu datieren wäre (wie Hekler meinte), ist nach dem Gesagten unmöglich. Eine nahe Verwandtschaft mit den Bastarner-Typen am Monument von Adamklissi — wie früher angenommen — ist auch nicht vorhanden. Unter den aufgezählten Denkmälern kommt der Büste von Brigetio künstlerisch und inhaltlich eine besondere Bedeutung zu. Sie steht am nächsten dem ältesten erhaltenen Ger-

manentypus, einem der köstlichsten Denkmäler der griechisch-hellenistischen Kunst überhaupt, dem berühmten Marmorkopfe von Brüssel.

Doch sind auch die übrigen Denkmäler nicht weniger bedeutsam. So sind die Steindenkmäler und die Kuchenformen von Aquincum wahrlich historische Dokumente für die hochwichtigen Ereignisse, die sich hier auf der von den Karpathen-umgrenzten ungarischen Erde einst abespiegelt haben und die für den ganzen Bestand des Römerreiches von Belang waren. Künstlerisch aber spiegelt sich in diesen Denkmälern die pannonische Nachblüte der schon langsam dem Verfall entgegengehenden klassischen Kunst wider.

Alle diese Darstellungen zeugen dann dafür, wie die römische Kunst, speziell die provinziäl-römische Kleinkunst, durch sie doch mit frischem Darstellungsinhalt bereichert wurde. Der Germane, der Quade bildete dabei nicht nur als Bildnis ein neues charakteristisches Thema der römischen Kunst, sondern auch ein neues dekoratives Element.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. — *Kleinbronze im Ungarischen Nationalmuseum.*
- Abb. 2. — *Grabstein aus Ószöny. Im Ung. Nat. Museum. CIL III 10.969.*
- Abb. 3. — *Altarstein des L. Ulpius Marcellus legatus. Im Ung. Nat. Museum. CIL III 10.285.*
- Abb. 4. — *Grabstein aus Felső-Dörgicse. Im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 5. — *Steindenkmal im Museum von Aquincum.*
- Abb. 5a. — *Pfeiler-Basis der mittelalterlichen Kirche in Ó-Buda, Calvin Gasse, mit Germanendarstellung.*
- Abb. 6. — *Ausgegossene Kuchenform, mit dem Triumph des Marcus Aurelius. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 7. — *Germanendarstellungen auf Kuchenformen aus Aquincum. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 8. — *Bruchstück einer Kuchenform im Museum von Aquincum.*
- Abb. 9. — *Stempel zur Verzierung von Kuchenformen mit Reiterbild des Marcus Aurelius.*
- Abb. 10. — *Teil einer Kuchenform mit Germanendarstellung. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 11. — *Teil einer Kuchenform mit Germanendarstellung. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 12. — *Zeichnung der Abb. Nr. 11 mit der Signatur des Meisters. Im Museum von Aquincum.*

- Abb. 13. — *Bruchstück einer Kuchenform aus der Milch-Sammlung in Komárom. Im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 14. — *Bruchstück einer Tonscheibe aus Aquincum. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 15. — *Bruchstück einer Tonscheibe aus Aquincum. Im Museum von Aquincum.*
- Abb. 16. — *Bruchstück einer Tonscheibe im Museum von Aquincum.*
- Abb. 17. — *Kuchenform aus Aquincum. Museum von Aquincum.*
- Abb. 18. — *Tonlampe aus Eszék mit Germanenkopf. Museum Osijek*
- Abb. 19. — *Tonfigürchen aus Savaria.*
- Abb. 20. — *1-2. Tonform mit Germanenkopf aus Szöny. — 3-5. Phallitisches Bronzeköpfchen auf Röhrenpostament. Im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 21. — *Bronzeköpfchen aus Pannonien. Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 22. — *Kleinbronze aus Pannonien im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 23. — *Kleinbronze eines Germanen aus Wien. Museum Vindobonense.*
- Abb. 24. — *Büste aus Szöny. Kleinbronze im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 25. — *Germanenkopf aus Dunapentele. Kleinbronze im Ung. Nat. Museum.*
- Abb. 26. — *Kleinbronze einer Germanin aus Brigetio. Ung. Nat. Museum.*